

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“İSTEHSAL SFERASINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ  
SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN  
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”**

**mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASİYASI**

**Zeynallı Kənan Qanbay oğlu**

**BAKİ - 2021**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**BMDM-in direktoru**  
**i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh**

\_\_\_\_\_ **imza**  
“ \_\_\_ ” \_\_\_\_\_ **2021-ci il**

**“İSTEHSAL SFERSINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ**  
**SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN**  
**TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”**

**mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASİYASI**

**İxtisasın şifri və adı: 060402 - Mühasibat uçotu və audit**

**İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit**

**Qrup: 404**

**Magistrant:**

**Zeynəllı Kənan Qanbay oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Elmi rəhbər:**

**i.e.n., dos. Salahov Ənvər Sadiq oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Proqram rəhbəri:**

**i.ü.f.d., dos. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Kafedra müdiri:**

**i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi**

\_\_\_\_\_ **imza**

**BAKİ - 2021**

## **Elm andı**

Mən, Zeynallı Kənan Qanbay oğlu and içirəm ki, “İstehsal sfearsında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

# “İSTEHSAL SFEARSINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”

## XÜLASƏ

**Tədqiqatın aktualığı:** Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyətin müxtəlif formalarının təşəkkül tapması, iqtisadiyyatın inkişafı, ixrac potensialının artırılması sahəsində müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması, biznesin təşkili, o cümlədən uçot və hesabatın yenidən qurulması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıyla xarakterizə olunur.

Gəlirlərin artırılmasının, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasının ən başlıca və etibarlı yolu xərclərin məhsul, iş və xidmət vahidinə kəmiyyətini azaltmaqdır.

**Tədqiqatın məqsədi:** Tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- gəlir və xərclərin ümumi təsnifatını, nəqliyyat təşkilatlarında mövcud olan təsnifatını nəzərdən keçirmək;

- əsas və sair əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlərin və xərclərin uçotunun müasir metodikasını tənqidi araşdırmaq;

**İstifadə olunmuş tədqiqat metodları:** Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, məntiqi - elmi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, analiz və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

**Tədqiqatın informasiya bazası:** Tədqiqatın informasiya bazasında Maliyyə Hesabatı Beynəlxalq Standartları, onların əsasında tərtib olunmuş Milli Mühasibat Uçotu Standartları, gəlir və xərclər barədə azərbaycanlı alimlərin fikirlərindən bu yöndə tədqiqat işlərinin məlumatlarından geniş istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın məhdudiyyətləri:** Tədqiqat mövzusunun tədqiqi üçün məlumat bazasının kifayət qədər olmaması məhdudiyyət təşkil edir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:** Tədqiqatın elmi yeniliyi onun mövzusunun mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun işlədilməsindən ibarətdir.

**Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr:** Tədqiqat işinin elmi yeniliyi onun mövzusunun mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələbləri çərçivəsində ilk dəfə işlənməsindən ibarətdir.

*Açar sözlər: gəlir, xərc, uçot, müəssisə, kiçik və orta sahibkarlıq*

# **“ISSUES OF IMPROVING INCOME AND EXPENDITURE ACCOUNTING FOR SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURS IN PRODUCTION SFEAR**

## **SUMMARY**

**The actuality of the subject:** Is characterized by the formation of various forms of ownership in a market economy, economic development, business organization, including the restructuring of accounting and reporting and compliance with international standards.

**Purpose and tasks of the research:** The study identified the following objectives:

- to consider the general classification of income and expenses, the existing classification in transport organizations;

- critically investigate modern methods of accounting for income and expenses from basic and other operating activities;

**Used research methods:** Economic-statistical, comparative analysis, grouping and comparison, logical-scientific generalization and other methods were used in the research.

**The information base of the research:** Uses the International Financial Reporting Standards, National Accounting Standards based on them, the views of Azerbaijani scholars on income and expenses, and research data in this area.

**Restrictions of research:** The lack of a database for the research of the research topic is a limitation.

**The novelty and practical results of investigation:** The scientific novelty of the research is that its subject is used in accordance with the requirements of international standards of accounting and financial reporting.

**Scientific-practical significance of results:** Results can be used as methodological tool in enterprises and are regulated by factors that can have a positive impact on accounting based on this concept.

*Keywords: income, expenses, accounting, enterprise, small and medium business*

## **İXTİSARLAR SİYAHISI**

<b>BMUŞŞ:</b>	Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası
<b>MDB</b>	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
<b>MHBS:</b>	Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı
<b>KOS:</b>	Kiçik və Orta Sahibkarlıq

## MÜNDƏRİCAT

<b>GİRİŞ</b> .....	<b>8</b>
<b>I FƏSİL. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏİRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI</b> .....	<b>11</b>
1.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotunun təşkili prinsipləri.....	11
1.2. Gəlir və xərclərin uçotunun nəzəri, hüquqi və normativ əsasları.....	19
1.3. Gəlir və xərclərin uçotunun əhəmiyyəti və vəzifələri.....	26
<b>II FƏSİL. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏİRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ</b> .....	<b>32</b>
2.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlirlərin uçotu.....	32
2.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində xərclərin uçotu.....	49
2.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində maliyyə nəticələrinin uçotu.....	56
<b>III FƏSİL. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏİRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ</b> .....	<b>59</b>
3.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	59
3.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri.....	69
3.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunda kompüter texnologiyasından istifadə məsələləri.....	75
<b>NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR</b> .....	<b>80</b>
<b>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI</b> .....	<b>83</b>
Cədvəllərin siyahısı.....	87
Sxemlərin siyahısı.....	87

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı:** Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyətin müxtəlif formalarının təşəkkül tapması, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin özəlləşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, onun ixrac potensialının artırılması sahəsində müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması, biznesin təşkili və idarə edilməsi mexanizminin, onun bütün həlqələrinin, o cümlədən uçot və hesabatın yenidən qurulması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Məsələnin başlıca məqsədi - müəssisələrin malik olduğu mövcud potensialından səmərəli istifadə etmək, məhsul və xidmət vahidinə düşən maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarının həcmi azaltmaqla gəlirlərin artımına nail olmaq, bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməkdir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsində gəlirlərin və xərclərin uçotu mühüm rol oynayır. Uçotu lazımı səviyyədə təşkil etmədən və aparmadan xərclər üzərində nəzarəti həyata keçirmək, müxtəlif itkiləri azaltmaq, qeyri-məhsuldar xərclərin səviyyəsini mümkün qədər aşağı salmaq, onları tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Gəlirlərin artırılmasının, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasının ən başlıca və etibarlı yolu xərclərin məhsul, iş və xidmət vahidinə kəmiyyətini azaltmaqdır. Yuxarıda deyilənlər magistr dissertasiyasının mövzusunun aktuallığını sübut edir, onun məqsədini və vəzifələrini müəyyən edir.

**Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi:** İstehsal sferasında fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri gəlir və xərclərinin uçotu əməliyyatlarının öyrənilməsi mühasibat uçotu nəzəriyyəsində mühüm olan amilləri sistemli şəkildə təhlil etməyi tələb edir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatında bu sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki müəssisələrin istehsal etdiyi məhsullardan, göstərdiyi xidmətlərdən asılı olaraq onların gəlirlilik səviyyəsi və bu məhsulların istehsalına və xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclər də dəyişir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar əsasən gəlir və xərc uçotunda onlara təsir edən amilləri, uçot siyasəti, dövlətin qanunları və.s barəsində davamlı olaraq bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən aparılmışdır. Belə ki, yerli və əcnəbi iqtisadçı alimlərdən S.M.Səbzəliyev, F.Ə.Quliyev, Ş.Ş.Bədəlov, Ə.Q.Əlirzayev, Q.R.Rzayev, A.Q.Kərimov, Əhmədov



M.A., Hüseyin A.C., İsmayılzadə Ə.A., Quliyev T.Ə., Вахрин П.И., Пономарева С. В., Collis J. and Hussey R. və uçotun şəffaf və keyfiyyətinin artırılması, gəlir və xərclərin müəssəsinin maliyyə bölgülərində idarəedilməsi və istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair dəyərli tədqiqat işləri yerinə yetirmişlər, dissertasiya işində də bu materiallardan olan məlumatlar öz əksini tapmışdır.

### **Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:**

- Müəssisədə gəlirlərin və xərclərin uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır.

- müasir bazar iqtisadiyyatında elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə uçot əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.

- Bu zaman gəlirlərin və xərclərin təsnifatının müasirləşdirilməsiylə bağlı nəzəri və praktiki təkliflər sistemini formalaşdırmaq.

Dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- gəlirlərin və xərclərin mahiyyəti və məzmununu araşdırmaq, onların uçot və  
- əsas və sair əməliyyat gəlirləri və xərclərinin sintetik uçotu metodikasında olan çatışmamazlıqları aşkara çıxarmaq, onların mahiyyətini izah etmək;

- əsas və sair əməliyyat gəlirləri və xərclərinin uçotunun faydalı informasiya formalaşdırılması baxımından və istifadəçilərin informasiyaya olan ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri-metodoloji və metodiki;

- xarakterli təkliflər irəli sürmək və onları əsaslandırmaq;

- dövrü xərclərin təsnifatının, uçotunun aparılması metodikasını araşdırmaq, onun təkmilləşdirilməsinə dair bir sıra təkliflər işləyib hazırlamaq.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti:** Sözü gedən gəlir və xərclərin tədqiqat obyektı kimi istehsal sferasındakı müəssisələr seçilmişdir. Tədqiqatın predmetini gəlirlər və xərclərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, gəlirlərin və xərclərin uçotunun formalaşmasının nəzəri, praktiki və metodoloji problemlərinin həlli təşkil edir.

**Tədqiqat metodları:** Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi Prinsiplərini normativ sənədlər təşkil edir. Tədqiqat işinin aparılması və işin yazılması zamanı ölkə və xarici ölkə alimlərinin dərc edilmiş monoqrafiyaları,

dərsləkləri, dərslər vəsaitləri, həmçinin müxtəlif konfransların materialları, jurnal məqalələri, müxtəlif internet saytlarda olan materiallar istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın informasiya bazası:** Tədqiqatın informasiya bazasında Maliyyə Hesabatı Beynəlxalq Standartları, onların əsasında tərtib olunmuş Milli Mühasibat Uçotu Standartları, gəlirlər və xərclər barədə bir çox azərbaycanlı alimlərin dəyərli fikirlərindən bu yöndə tədqiqat işlərinin məlumatlarından geniş istifadə edilmişdir. Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tədqiqatın informasiya bazası kimi istifadə edilməsində əsas məqsəd gəlirin maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi barədə konseptual əsaslarda hesabat ili ərzində iqtisadi səmərənin artması kimi müəyyənləşdirilmişdir.

**Tədqiqatın məhdudiyyətləri:** Tədqiqatın aparılması zamanı elmi mənbələrin və müvafiq müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar statistik məlumatların qıtlığı tədqiqatın dolğun aparılmasında müəyyən məhdudiyyətlər yaradır.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi:** Tədqiqat işinin elmi yeniliyi onun mövzusunun mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələbləri çərçivəsində ilk dəfə işlənməsindən ibarətdir. Bu kontekstdə tədqiqat işində KOS subyektlərində gəlir və xərclərin yeni iqtisadi şəraitə uyğun tanınmasına və onların uçotunun təkmilləşdirilməsinə, eləcə də bu sahədə elektron mühasibat uçotu informasiyalarının işlənməsinə dair yeni təkliflər irəli sürülmüşdür.

**Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri:** Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti tədqiqat işində əks olunan sualların müəssisələrdə metodik vasitə kimi istifadə oluna bilməsi və bu konsepsiya əsasında uçota müsbət təsir edə biləcək amillər tərəfindən tənzimlənməsidir.

# **I FƏSİL. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏİRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI**

## **1.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotunun təşkili prinsipləri**

Kiçik və Orta sahibkarlıq subyektləri barəsində dissertasiya işimizdə danışmadan öncə bu məhvum nədir? Nə səbəb üçün ölkəmizdə bu qrup subyektlər formalaşmışdır təhlil etməliyik.

Azərbaycan Respublikası Mühasibat Uçotu haqqında qanun 1-ci fəsil 2.1.16. və 3.2 bəndlərinə əsasən aşağıdakı formada verilmişdir:

Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq müəssisələri - seçilmiş icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsbitlənmiş mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq müəssisələrinin meyarlarına dair hesabat dövrünün son müddətinə mikro, kiçik, orta və iri sahibkar sayılan sahibkarlıq subyektləridir.

Mühasibat uçotu subyektinin başçısı vasitəsilə müvafiq struktur bölmə ərsəyə gətirməklə və ya müqavilə əsasında sahibkarlıq subyektləri vasitəsilə mühasibat uçotu xidmətinin edilməsi əhatə edilir. KOS rəhbərləri müvafiq hökumət orqanı vasitəsilə təsbit edilmiş mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması qanunlarına dair mühasibat uçotunu aparmaq hüququna sahibdirlər.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri digər qısa adı ilə ədəbiyyatlarımızda və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi resurslarında “KOS” olaraq xitab edilir. Bundan sonra dissertasiya işimizdə bu ad altında veriləcəkdir. KOS Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatında KOS-un inkişafı onu inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi tərəqqisində xüsusi bir amil olduğu üçün böyük rol oynayır. KOS uzunmüddətli inkişafı üçün dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir və tənzimlənməli. Azərbaycanda bu istiqamət üzrə bir çox qanunlar ilə proseslər həyata keçirilmiş və sahibkarlıq fəaliyyətinin normal işləməsinə şərait formalaşdıran normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Sistemin idarə edilməsini vacib elementi kimi çıxış edən qanunlar sahibkarlıq fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı və inkişaf ehtiyaclarına uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

KOS illik hesabatını tərtib edən zaman hesabat ili ərzində uçot siyasəti ilə qəbul edilmiş ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsinə və əmlakın qiymətləndirilməsinə və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalardan irəli gələn öhdəliklərə riayət etməlidir. Hesabat ili ərzində həyata keçirilən bütün təsərrüfat əməliyyatlarının və əmlakın inventarlaşmasının nəticələrinin və öhdəliklərin uçotda əks etdirilməsi tam olmalı və mühasibat uçotunun hesablər planına və Azərbaycan Respublikasının mühasibat uçotu haqqında Qanununa müvafiq olaraq, gəlirlər və xərclər hesabat vaxtına uyğun aid edilməlidir.

**Cədvəl 1: Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən orta və kiçik sahibkar meyarları**

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyası	İşçilərinin orta siyahı sayı	İllik gəliri
<b>Kiçik sahibkar</b>	25 nəfərədək	200 min manatadək
<b>Orta sahibkar</b>	25 nəfərdən 125 nəfərədək	200 min manatdan 1250 min manatadək
<b>İri sahibkar</b>	125 nəfər və ondan yuxarı	1250 min manat və ondan yuxarı

**Mənbə:** Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin internet portalı (<https://nk.gov.az/az/document/494>)

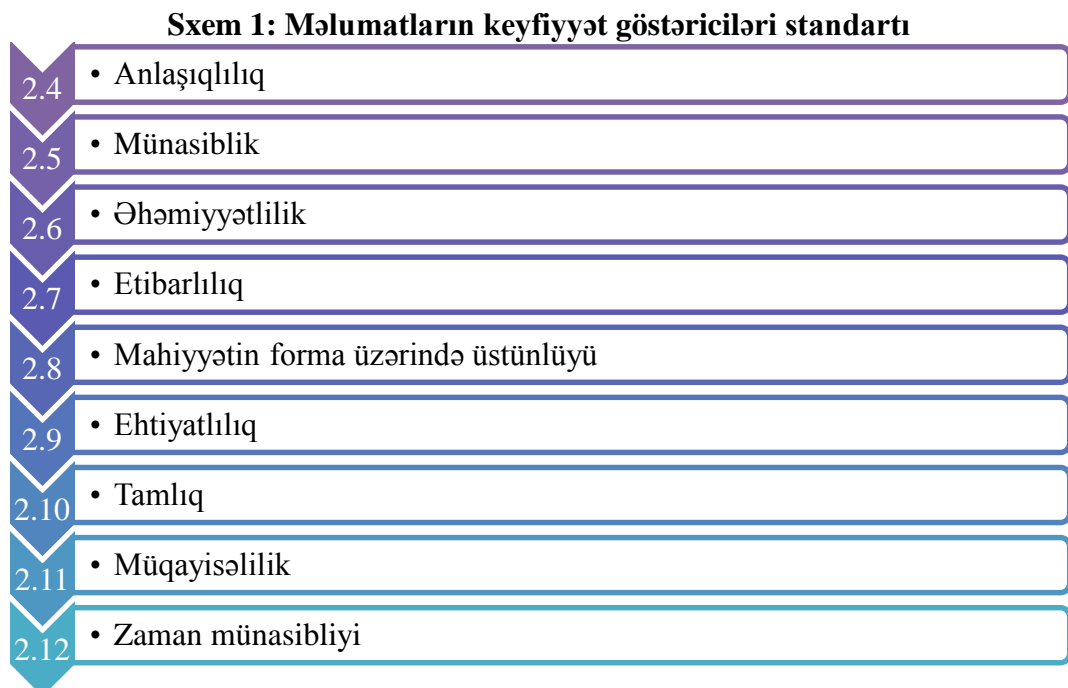
Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili prinsiplərinə baxış zamanı görürük ki, MHBS-na keçid yeni uçot sistemi tətbiq edilməsi yaranan problemlər, işin təşkili yollarının tədqiq edilməsində mühüm önəm daşıyır. Ona görə ki, MHBS zamanı keçid pilləsinin problemlərinə nəzər salmaq, daha az problem ilə uçotun təşkili üçün uyğun qurumlar tərəfindən tədbirlər planının hazırlanmasına ehtiyac var. “Keçid dövründə” olan uçot sistemindən dövlətlərarası MMUS-na keçid hesab qalıqlarının Standartlara uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi və mühasibat balansı hesablarının yeni hesablər planına müvafiq şəkildə Standartlara müvafiq yeni mühasibat balansının hazırlanmasını vacib edir.

KOS-a dair Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Əsaslandığı ehtimallar hesablama vaxtı gəlirlər və xərclər təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqəli pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin əlavə olması və ya xaric olması vaxtı yox, bu əməliyyatların baş verdiyi anda bilməlidir. KOS fəaliyyətinin fasiləsizliyi konsepsiyası təşkilatın fəaliyyətinin davam edəcəyini və onun işinin saxlanması və ya fəaliyyətinin miqdarının önəmli səviyyədə ixtisara salınması

zərurətinin olmadığını gözə alır. Keyfiyyət xüsusiyyətləri maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyanı istifadəçilər üçün daha yararlı edən aşağıdakı əsas amillərdən ibarətdir. Bunlara münasiblik, əhəmiyyəti ilik, etibarlılıq, düzgün təqdimat, mahiyyətin formadan üstünlüyü, neytrallıq, ehtiyatlılıq, tamlıq, müqayisəlilik, ardıcillıq və anlaşıqlıq aiddir.

KOS inkişaf etmiş ölkələrdə Məşğulluq rəqabət mühiti yaratmaq, yeniliyin dəstəklənməsi, balanslı bölgələrarası inkişaf üçün zəmin yaratmaq kimi bir sıra mühüm sosial-iqtisadi fəaliyyətlərə malikdir. Kiçik sahibkarlıq iqtisadi islahatlarla müşayiət olunan keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə iqtisadi infrastrukturun, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının formalaşmasında vacibdir.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili zamanı biz Maliyyə nazirliyinin rəsmi internet portalında yerləşdirilən Kiçik və Orta Sahibkarlıq müəssisələrinə görə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının (MHBS) maliyyə hesabatlarında verilən informasiyaların keyfiyyət göstəriciləri standart nömrəsinə görə aşağıdakı Sxem 1-də qruplandırılır:



**Mənbə:** KOS Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı (MHBS) materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı Sxem 1-in tərkibindəki standartlara nəzər salsaq aşağıdakı kimi izahlar verə bilərik: 2.1 2.2 2.3

✓ 2.4 - nömrəli standartda izah versək burada proses Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatlar mühasibat uçotu ilə bağlı sahib olan və bu məlumatları lazımi nəzərdən keçirmək istəyən istifadəçilər tərəfindən başa düşülən bir şəkildə təqdim edilməlidir. Bununla birlikdə, bəzi istifadəçilər tərəfindən başa düşülməsi çox çətin ola biləcəyi halda məlumatların məndən çıxarılmasına icazə vermir.

✓ 2.5 - nömrəli standartda göstərilirki Maliyyə hesabatlarında verilənlər istifadəçilərin qərar vermə ehtiyaclarına münasib olmalıdır çünki münasiblik göstəricisi o zaman baş verir ki, həmin resurs keçmiş, indiki və gələcək hadisələri qiymətləndirməyə eyni zamanda keçmiş qiymətləndirmələrini təsdiq və ya korrekte olunmasına şərait yaratmaqla istifadəçilər tərəfindən qərarlara təsir etmək iqtidarı olsun.

2.6 - nömrəli standartda əsasən maliyyə hesabatlarında qeyd olunmaması və ya səhv göstərilməsi istifadəçilərin bu hesabatlara əsaslanaraq qəbul etdiyi iqtisadi qərarlara təsir edərsə, məlumat əhəmiyyətlidir və münasiblik göstəricisinə malikdir. Əhəmiyyətlilik şərtlərə uyğun olaraq aparılan qeyd edilməyən və ya səhv formada qeyd edilən hesabat maddəsinin və ya və ya ölçüsündən asılıdır. KOS maliyyə situasiyası, maliyyə nəticələri və pul meyarlarının hərəkətinin təqdimatına nail olmaq üçün MHBS-lərdən əhəmiyyətli olmayan kənarlaşmalar edilməsi və ya kənarlaşmaların düzəliş edilmədən saxlanması uyğun hesab edilmir.

✓ 2.7 - nömrəli standartda aydınlıq gətirdikdə qısaca desək standart tələb edirki məlumatlar etibarlı olmalıdır. Məlumatın əhəmiyyətli səhvlərdən və qərəzdən azad olunmuş, düzgün təqdim olunması iddia olunduğu və ya gözlənildiyi halda etibarlı hesab olunur. Bu məlumatın seçilməsi və ya təqdim olunması, əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticəyə nail olmaq üçün qərarın verilməsinə təsir göstərmək niyyətindədirlərsə bu zaman maliyyə hesabatları qərəzdən azad hesab edilmir. Yəni proses burada neytral deyil.

✓ 2.8 - nömrəli standart əməliyyatlar, hadisə və hallar öz hüquqi formasına görə deyil, mahiyyətinə uyğun olacaq şəkildə nəzərə alınaraq təqdim edilməlidir. Səbəbi isə KOS-un maliyyə hesabatlarının etibarlılığını gücləndirir.

✓ 2.9 - nömrəli standart qaçılmaz hadisələri və halları əhatə edən qeyri-müəyyənliklər onların dərəcəsinin açıqlanması və maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında ehtiyatlılığın tətbiq edilməsi yolu ilə tanınır. Ehtiyatlılıq fikir yürüdərkən qeyri-müəyyənlik şəraitində aktivlər və ya gəlirlərin şişirdilmədiyi, öhdəliklər və ya xərclərin kiçildilmədiyi qiymətləndirmə aparılmasına ehtiyac olan müəyyən ehtiyatlılıq dərəcəsinin daxil olunmasıdır. Ancaq standartın həyata keçirilməsi bilərəkdən aktivlərin və ya gəlirin kiçildilməsinə, bilərəkdən öhdəliklərin və ya xərclərin şişirdilməsinə imkan yaratmır. Yəni qısa izah versək bu standart qərəzə icazə vermir.

✓ 2.10 - nömrəli standartın tələbi maliyyə hesabatlarındakı məlumat əhəmiyyətlik və dəyər həddləri çərçivəsində tam olmalıdır. Məlumatın yanlış və ya çaşdırıcı olmasına və beləliklə münasiblik baxımından etibarsız və çatışmayan olmasına gətirib çıxara bilər.

✓ 2.11 - nömrəli standart göstərir ki KOS imkanı olmalıdır ki, təşkilatın maliyyə situasiyası və maliyyə nəticələrindəki tendensiyaları üçün maliyyə hesabatlarını zaman boyunca müqayisə etsin. Eyni zamanda imkanı olmalıdır ki, müvafiq maliyyə situasiyası, nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkətini qiymətləndirmək və müxtəlif təşkilatlarının maliyyə hesabatlarını fərqləndirə bilsin. Oxşar əməliyyatların, hadisə və halların maliyyə təsirlərinin qiymətləndirilməsi müəssisə üzrə və həmin müəssisə üçün dövrlər üzrə müəssisələrə paralel müvafiq yolla yerinə yetirilməlidir. Bundan başqa maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında mühasibat uçotu siyasətləri və həmin siyasətlərə edilən dəyişikliklər və belə dəyişikliklərin təsiri barədə məlumatlandırılmalıdır.

✓ 2.12 - nömrəli standart maliyyə məlumatı KOS-un qərarlarına təsir etmək imkanında olmalıdır. Zaman münasibliyi məlumatın qərar verilməsinin zaman çərçivəsində təmin edilməsini nəzərdə tutur. Əgər çox gecikmə varsa, həmin məlumat öz münasibliyini itirə bilər. Rəhbərlik hesabat vermənin və etibarlı məlumat vermənin müqayisəli dəyərlərini balanslaşdırmağa ehtiyac duya bilər. Münasiblik və etibarlılığa nail olunması üçün qərarların verilməsində istifadəçilərin ehtiyaclarını necə ən yaxşı şəkildə qarşılamaq olar.

✓ KOS subyektlərinin inkişafına əsas təsir edəcək islahatların təmin edilməsinə görə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 iyun 2015- ci il tarixli 215 nömrəli qanun ilə sahibkarlıq subyektlərinin meyarları müəyyənləşdirilmişdir. Bu meyarlara uyğun olaraq son 2019-cu il üzrə qeydiyyatdan keçmiş hüquqi və fiziki sahibkarlıq subyektlərinin 2 faizi iri, 3 faizi orta, 96 faizi isə kiçik sahibkarlardır.

✓ Maliyyə Nazirliyi KOS subyektləri üçün regionlarda təlimlər keçirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsbit edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat fəaliyyətinə dair Strateji Yol Xəritəsi”nin 4.2.5-ci “Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının Kiçik və Orta Sahibkarlıq (KOS) subyektləri tərəfindən tətbiqinin stimullaşdırılması” bəndinin icrasını yaratmaq üçün Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi tərəfindən 14.11.2019-cu il tarixində Zaqatala, 15.11.2019-cu il tarixində isə Göyçay şəhərlərində seminarlar keçirilib. Tədbirlərdə KOS subyektləri tərəfindən Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tətbiqinin təşviqi və mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi ilə əlaqəli müzakirələr aparılıb, sahibkarlıq subyektlərini maraqlandıran suallar cavablandırılıb. Növbəti tədbirlərin respublikanın digər bölgələrində də keçirilməsi nəzərdə tutulur ([http://tedris-maliyye.gov.az/index.php?q=no de/181](http://tedris-maliyye.gov.az/index.php?q=no%20de/181)).

✓ Azərbaycanda ticarət mühitinin zənginləşdirilməsi üçün vergi islahatları davam etdirilir və bu islahatlar zamanı KOS təşkilatları əsas diqqət mərkəzində olacaqdır. Vergilər Nazirliyi vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün KOS nümayəndələri, iş birlikləri və dövlət qurumlarının iştirakı ilə məsləhətləşmələr aparacaqdır. Azərbaycanın vergi siyasətinin əsas istiqaməti KOS-ların dövrüyyələrini leqallaşdırmasına təşviq etməkdir demək olar.

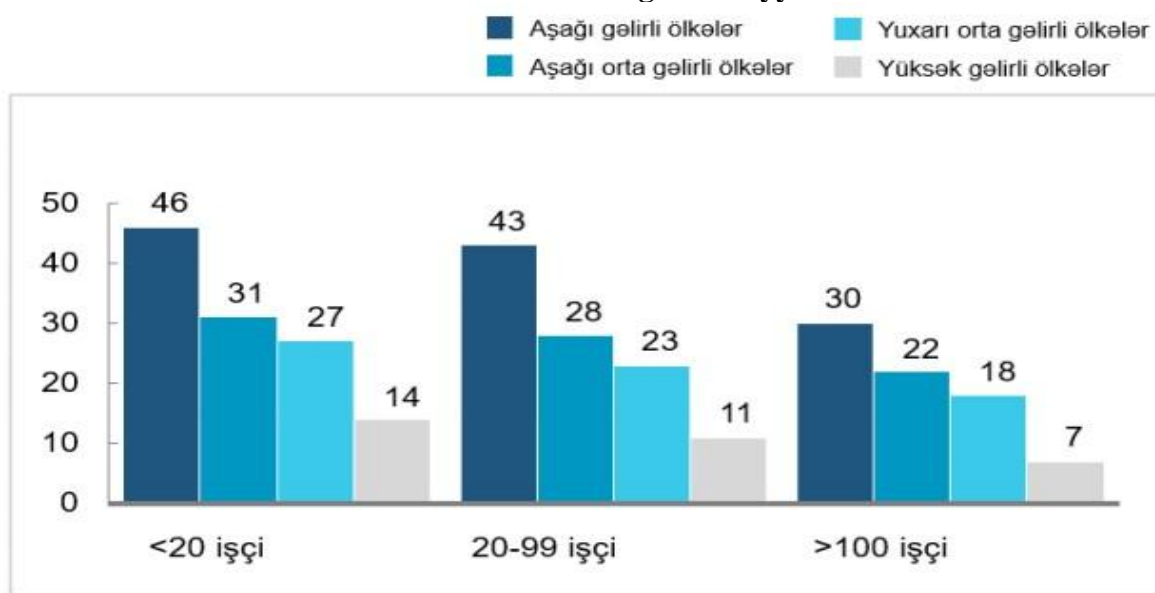
✓ KOS rəhbəri sadələşdirilmiş uçotun düzgün aparılması, təsərrüfatda ehtiyatların tapılması və səfərbər olunması, sadələşdirilmiş mühasibat uçotunun tələblərinə riayət olunmasına nəzarət üçün şərait yaradılmasını təmin edir. KOS rəhbəri mühasibat xidmətlərinin həyata keçirilməsini təmin olunması üçün müvafiq



struktur bölmə yaradaraq işçiləri (baş mühasib, mühasib və kassir) kimi işə cəlb edir. KOS rəhbərliyinə baş mühasib və ya mühasib daxil deyilsə, bu sahədə ixtisaslaşmış bir təşkilat vasitəsilə sadələşdirilmiş mühasibat uçotu yaratmaq və ya bu mühasibatı şəxsən aparmaq hüququ vardır. Ticarət müəssisəsinin rəhbəri mühasibat xidmətinin işçisi və ya ixtisaslaşmış təşkilatı təmsil edən mütəxəssislə birlikdə mühasibat uçotunun aparılmasını təmin edir. Mühasibat xidmətinin başçısı (baş mühasib) mütəxəssis təşkilatı təmsil edən mütəxəssis, bütün əməliyyatların sadələşdirilmiş mühasibat, nəzarət, operativ məlumatların KOS rəhbərinə təqdim edilməsi, hesabatların vaxtında hazırlanması, maliyyə cəhətdən uyğun əks olunmasını təmin etməlidir. Bir mühasibat xidmətini və ya ixtisaslaşmış bir təşkilatı təmsil edən bir mütəxəssis, ilkin mühasibat sənədləri əsasında baş verən bütün maliyyə və iqtisadi əməliyyatların sənədləşdirilməsi şəklində sadələşdirilmiş mühasibat uçotu aparır. Ticarət əməliyyatlarının baş verdiyini əks etdirən əvvəlki mühasibat sənədləri mühasibat uçotu qeydlərinin əsasını təşkil edir. Mühasibatdan əvvəl sənədlər əməliyyat zamanı və ya əməliyyat sonlandıqdan sonra hazırlanır. İlk qeyd sənədlərində adı, nömrəsi, kodu, tərtib tarixi, yeri, sənədi verən təşkilatın adı, məzmunu, ölçüsü və miqdarı, vəzifələri, məsul şəxslərin soyadları, adları, soyadı kimi lazımi məlumatlar olmalıdır. KOS fəaliyyətinin xüsusiyyətindən asılı olaraq digər əlavə məlumatlar ilkin mühasibat sənədlərinə daxil edilə bilər. İlk mühasibat sənədlərinin keyfiyyəti və sənədlərdəki məlumatların düzgünlüyü sənədləri hazır edən və imzalayan şəxslər vasitəsilə yaradılır. Kiçik bir müəssisənin müəyyən bir dövrdə ticari fəaliyyətinə dair məlumatlar mühasibat uçotunda qeyd olunur.

2019-cu ildə aparılmış sorğunuya əsasən, Azərbaycanda işləyən KOS müəssisələrinin 51 faizi maliyyə resurslarına çıxış məsələsini biznesin inkişafında ciddi maneə kimi göstərirlər. Belə ki müqayisə üçün demək olar ki, İrlandiyada və Niderlandda 12 faiz, Almaniyada və Avstriyada isə 6 faiz təşkil edir. Aşağıda göstərdiyimiz sxem 2-də Maliyyə resurslarına çıxış aşağı gəlir səviyyəsinə malik ölkələrdə daha aşağı səviyyədədir.

**Sxem 2: Ölkələrin gəlir səviyyəsi**



**Mənbə:** Dünya Bankının “Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə əlçatanlığı” hesabatı ([https://mida.gov.az/documents/kicik\\_orta\\_sahibkarliq\\_maliyye\\_elchatanliqi](https://mida.gov.az/documents/kicik_orta_sahibkarliq_maliyye_elchatanliqi))

KOS sahəsində təsirli bir dövlət siyasətini həyata keçirmək üçün mövcud vəziyyət və inkişaf dinamikası haqqında keyfiyyətli məlumatlara sahib olmaq lazımdır. Tədqiqat prosesində əldə edilmiş məlumatların tamlığı və etibarlılığı ilk növbədə statistik sistem üçün düzgün mühasibat metodologiyası seçilərək müəyyən edilir. Ölkə statistikasında KOS inkişafı üçün bir göstərici sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi sahələrinin müəyyənəndirilməsi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə mövcud müşahidə təcrübəsini araşdırmaq üçün maraqlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə məşğulluq yaradan və rəqabətli bazar mühiti yaradan bir çox kiçik müəssisə var. Kiçik sahibkarlıq anlayışı çox vaxt ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Müəssisə uyğun olaraq hazırkı MHBS-in tələblərindən kənar durduğu halda aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdır:

(a) rəhbərliyin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə nəticələrinə və pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair hesabatlarının doğru olması barədə nəticəyə gəlməsi ilə bağlı qərarını;

(b) ədalətli təqdimat məqsədi üçün konkret tələbin yerinə yetirilməsi istisna olmaqla müəssisənin KOS üçün MHBS-in müəyyən etdiyi tələblərə cavab verməsi barədə qərarını; və (c) belə bir geriçəkilmənin xarakteri ilə bağlı, hesabat qaydası da

daxil olmaqla KOS üçün MHBS-in təsviri; səbəblərin izahı hesabatla bağlı elə bir yanlışlıq dərəcəsinə gətirib çıxarsa bu göstərilən maliyyə hesabatının məqsədlərinə zidd olsun (<http://www.maliyye.gov.az/static/250/kicik-ve-orta-sahibkarliq-subyektləri-ucun-maliyyə-hesabatlarının-beynəlxalq-standartları>).

Əgər şirkət MHBS-ın tam versiyasını öz mühasibat uçotu işində tətbiq edirsə və ya MHBS-ın versiyasını tətbiq edən qrupun üzvüdirsə bu zaman onun törəmə müəssisəsinin özünün maliyyə hesabatlarını dərc etmək öhdəliyi yoxdursa, onda törəmə olan şirkətə maliyyə hesabatlarının təqdimatı zamanı bu 1.6 standartın tətbiq edilməsi qadağan olunmur. Əgər onun maliyyə hesabatları KOS üçün MHBS-lərlə uyğunluq təşkil edirsə, o zaman bu standartın bütün müddəalarına uyğun olmalıdır.

## **1.2. Gəlir və xərclərin uçotunun nəzəri, hüquqi və normativ əsasları**

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında şirkətlər mənfəətdə uğurlu nəticələr əldə etmək üçün gəlir və xərc uçotuna xüsusi önəm verir. Gəlirlərin və xərclərin uçotu aparılan zaman müvafiq beynəlxalq (MHBS-1, MHBS-18) və milli standartlara (MMUS-1, MMUS-6) ilə tənzimlənir. MHBS və MMUS xarakterinə, xüsusiyyətinə, təyinatına görə təsnifləşdirilə biləcəyini və onlardan biri üzərindən uçotun aparılması tələb edilir. Gəlir anlayışının aktual bir sahə kimi öyrənilməsi səbəbidə onun qiymət amilidir. Çünki qiymət amili sabit maliyyə və yetgin gəlirin formalaşması prosesində qiymət səviyyəsi ilə şərtlənməsinə gətirir. Qiymət amilindən asılı olaraq gəlirlər məhdudlaşdırıcı və ya artım amili rolunu oynayır. İstehsal, təşkilati və idarəetmə strukturuna malik olan müəssələrin gəlirlərinin və xərclərin optimallaşdırılmasına, iqtisadi qərarların qəbul olunmasına imkan verməyə ehtiyac duyulur.

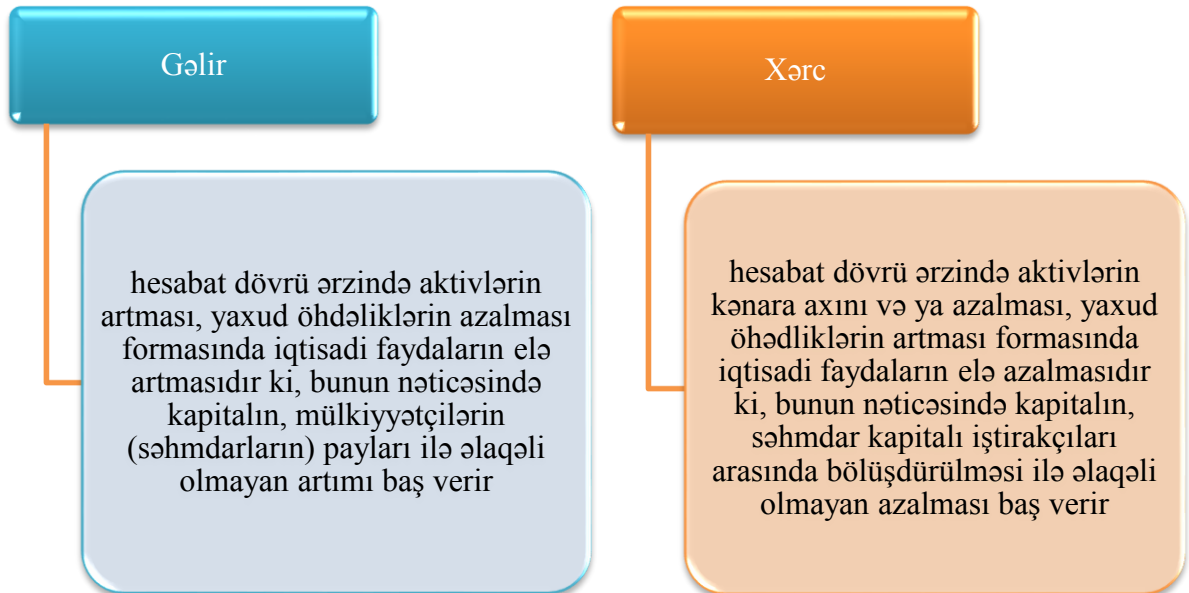
Müəssisəsinin hər hansı bir fəaliyyəti müəyyən xərclər tələb edir və ya bu işləri xərcsiz aparılması mümkün deyildir. Mənfəət gəlir və xərc arasındakı fərqdən formalaşır. Gəlirin artması və xərcləri üstələməsi zamanı mənfəət əldə olunur. İzahı birazda açsaq, gəlir çəkilmiş olan xərcləri keçməli və müsbət qalığa formalaşdırmağa nail olmalıdır. Kommersiya təşkilatlarının iş fəaliyyətinin əsas məqsədi əslində gəlir əldə etmək yox, mənfəət əldə etməkdir. Lakin burada bir

məqam vardır ki, xərclərin çəkilməsi mənfəətin qazanılması üçün yeganə məqsəd sayılır.

Pul gəlirləri və xərcləri balansı bir yandan əhalinin, digər yandan dövlət və özəl müəssisələrin, ticarət və xidmət sahələrin əhatəsindəki pul dövriyyəsini realizə edir. Gəlirlər və xərclər balansı əhalinin hər bir təbəqələrinə dair edilir və bu balansdan əhalinin bütün qruplarına dair real gəlirlərin alıcılıq bacarığının seçilməsində əsas hesabat aləti kimi işlədilir. Balans həm də əhali qruplarının öz əhatəində apardığı alqısatqı prosesində pul dövriyyəsini və xidmət əhatəsində pul ödənişlərini də təşkil edir. Əhalinin pul gəlirləri və xərclərinə dair balansın tərtib edilməsi real gəlirlər, pərakəndə mal dövriyyəsi, yığım və pullu xidmətin miqdarı arasındakı nisbəti seçmək üçün vacibdir. Həmçinin balans əhalinin real gəlirlərinin yüksəlmə dərəcəsini və pul dövriyyəsinin dayanıqlığının təyin edilməsində əsaslı rol oynayır.

Qısa izah formasında aşağıdakı sxem 3-də gəlir və xərcə şərh verdikdə:

### Sxem 3: Gəlir və Xərclər Anlayışı



**Mənbə:** Abbasov Q.Ə.-nin “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı-2015 tarixli kitabının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə uçotu sistemində xərc və gəlir uçotunun metodologiyası tələbatlarının ödənilməsi baxımından yaradılıb. İdarəetmə uçotunun yarandığı bir şəraitdə xərc və gəlirlərin uçotu kənar istifadəçilərin tələblərinə uyğun olaraq formalaşır. Çünki, xərc

və gəlirlərin uçotunun hesabatın tələbləri ilə qurulması, idarəetmə qərarlarının qəbul olunması relevant prosesdir, yəni belə desək münasib informasiya formalaşdırılmağa imkan yaratmır, iş və fərdi maya dəyərini təhrif edir, müəssəsin qiymət siyasətində mənfi təsir formalaşdırır. Mühasibat uçot sistemlərinin bir biriləri ilə uzlaşdırılmasının vacibliyini meydana çıxarır. Bu zaman uçot sistemi haqqında formalaşdırılan informasiya təkcə maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsilə deyil, eyni zamanda da əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə zəmin yarada bilsin.

Gəlirlərə verilən tərif həm nəzəri mahiyyət, həm metodiki, həm də praktiki cəhətdən daha yaxşı izah etmək üçün misal çəkək:

Misal 1. - Kənan MMC şirkətinin 01.01.2019 cu ilə olan balansını tənlik şəklində göstərək :

$$\text{Düstürümüz Aktivlər} = \text{Kapital} + \text{Öhdəlik} (A=K+Ö)$$

$$\text{Aktivlər} = 8000, \text{Kapital} = 3000, \text{Öhdəlik} = 5000$$

Fərz edək ki, hesabat dövründə:

$$G = 6000 \text{ p.v}, X = 4000 \text{ p.v} \text{ olmuşdur.}$$

Deməli burada şirkətin mənfəəti yəni,  $M=2000 \text{ p.v}$  təşkil edir.

Biz tənliyi bütöv formada qurduqda:

$$A = K + Ö + G - X = 3000 + 5000 + 6000 - 4000, \text{ yekun nəticə: } A = K + Ö + M = 3000 + 5000 + 2000.$$

Digər formada fərz etsək ki, mənfəətin 1500 p.v. öhdəliyin ödənilməsi üçün verilmiş, qalan məbləğ isə kapitala aid olunmuşdur.

$$\text{Forma bucür olacaqdır: } A = K + Ö = 3500 + 3500 = 7000 \text{ p.v}$$

Uçot prinsiplərinə və konseptual əsaslarına görə gəlirlərə verilən tərif nəzəri mahiyyət, metodiki, həm də praktiki cəhətdən yuxarıdakı misal vasitəsilə doğrudur və qüsursuzdur.

Gəlirlərin və xərclərin uçotunun mövcud metodologiyasının və metodikasının yaxşılaşdırılmasına və həmin problemlərin həllinə imkan verən elmi-metodiki və praktiki xarakterli tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

İqtisadiyyat nəzəriyyələrində gəlirə yanaşmaları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

P.A.Samuelson, V.D.Nordhaus-na görə:

✓ Müəyyən vaxt ərzində (adətən il ərzində) fərd, yaxud ev təsərrüfatı tərəfindən əldə olunan ümumi gəlir

V.İ.Vidyapinin və Q.P.Juravlyovanın -na görə:

✓ Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində müəyyən vaxt dövrü ərzində əldə edilmiş pul vəsaitləridir

T.Ş.Vəliyevin, prof. Ə.R.Babayevin və prof. M.X.Meybullayevin fikirlərinə görə isə:

✓ Gəlir - müəyyən vaxt ərzində təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən pul vəsaitidir

Beynəlxalq mühasibatlıqda əməliyyatlar zamanı gəlirlərə və xərclərə aşağıda göstərilənlər də daxil edilir:

✓ haqqın alınması ilə müvəqqəti istifadəyə verilən aktivlərə görə daxil olmalar və xərclər;

✓ digər şirkətlərin nizamnamə kapitallarında yer alması ilə əlaqədar daxilolmalar və xərclər;

✓ birgə fəaliyyət nəticəsində daxil olmalar yaxud xərclər;

✓ əsas vəsaitlərin, digər aktivlərin satışından daxilolmalar və xərclər;

✓ müəssisənin hesablaşma hesabındakı məbləğdən bankın istifadə edilməsi nəticəsində alınan faizlər;

✓ sair əməliyyatların gətirdiyi gəlirləri və xərclər.

Göründüyü kimi MHBS-nın postsovet məkanına nüfuz etməsi və xarici uçot ədəbiyyatlarının kütləvi surətdə tətbiq olunması gəlirlərin və xərclərin mahiyyəti və məzmununa dair təriflərin də dəyişdirilməsinə səbəb oldu. Ölkəmizdə maliyyə nəticələrini təyin olunan zaman hesaba alınmayan bilməyən gəlirlərə və xərclərə aid olan normativ sənədlər yoxdur

Məlum olduğu kimi, gəlir, bir müəssisənin aktivlərini əldə etməsindən əldə etdiyi iqtisadi fayda olaraq təyin olunur. Gəlir, mahiyyət etibarilə aktivlərin artmasına və öhdəliklərin azalmasına birbaşa təsir göstərir. Bu vəziyyətdə kapitalda artım var və bu təsir səhmlərdə hiss olunmur. Müəssisələr üçün əsas gəlir mənbəyi

məhsul və xidmətlər satışından qazanılan gəlirdir. Ancaq eyni zamanda valyuta mübadiləsi, kirayə və s. Bu kimi sahələr həm də gəlir mənbəyi sayılır. Gəlirlər öz-özlüyündə adi fəaliyyətlərdən əldə olunan gəlirlərə və digər gəlirlərə bölünür. Gəlirlə əlaqəli məsələlərdən biri də keyfiyyətdir. Gəlir keyfiyyəti real, normal və real iqtisadi fəaliyyətin nəticələri ilə müəyyən edilir. Mənfi hadisələr nəticəsində əldə edilərsə, əsassız və keyfiyyətsiz deyilir. Gəlir haqqında danışarkən nəzərə alınacaq anlayışlardan biri də gəlirin kapitallaşmasıdır. Gəlirin kapitallaşdırılması, gəlirin bəzilərinin kapitala çevrilməsidir.

Mənfəət və zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat xərclərin funksiyaları üzrə və xərclərin xüsusiyyətləri üzrə olmaqla iki formada tərtib olunur. “Xərclərin funksiyaları” üzrə tərtib edilən hesabatda əsas əməliyyat gəlirləri, satışın maya dəyəri üzrə xərclər, ümumi mənfəət (zərər), sair əməliyyat gəlirləri, kommersiya xərcləri, inzibati xərclər, sair əməliyyat xərcləri, fəaliyyətin dayandırılmasından yaranan mənfəət və yaxud zərər, maliyyə mənfəəti (zərəri), fəvqəladə mənfəət (zərər), asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay, vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər), mənfəət vergisi və hesabat dövrünün xalis mənfəəti və yaxud zərəri kimi göstəriciləri hesabat dövrü və əvvəlki dövr üzrə özündə ehtiva edir. Xərclərin xarakteri üzrə tərtib edilən mənfəət (zərər) və digər məcmu gəlir haqqında hesabatda əsas əməliyyat gəlirləri, sair əməliyyat gəlirləri, bitməmiş istehsal və hazır məhsul ehtiyatlarındakı artım və yaxud azalmalar, müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdırılmış işlər, istifadə edilmiş materiallar, əmək haqqı xərci, amortizasiya xərcləri, sair əməliyyat xərcləri, fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət (zərər), əməliyyat mənfəəti (zərəri), maliyyə mənfəəti, fəvqəladə mənfəət, vergiqoymadan əvvəl mənfəət, mənfəət vergisi və xalis mənfəət kimi göstəricilər əks etdirilir (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. 2017: s.311).

Əksər hallarda ayrı-ayrı xərc və gəlir maddələri birbaşa əlaqəlidir. Buna görə koordinasiya konsepsiyasına əsaslanaraq xərclər və gəlirlər eyni vaxtda tanınmalıdır. Xərclər birbaşa gəlirə aid edilə bilmədikdə, müvafiq hesabat dövrləri arasında sistemativ və ardıcıl paylanır. Bu proses gələcək iqtisadi mənfəətlərin

gözləndiyi dövrlər üçün xərclərin tanınmasını təmin etməlidir. Konseptual əsaslara görə, müəssisə və şirkətlər öz gəlir və xərclərinin təhlili zamanı mənfəət və zərərini hesabat göstərdikdə xərclərin xarakterinə, məzmununa həm də təyinatlarına görə təsnifatı aparılsın. Buna aşağıdakı Cədvəl şəklində göstərə bilərik:

**Cədvəl 2: Xərclərin xarakteristikası üzrə maddələr**

Xərclərin xarakterinə görə təhlili üzrə gəlirlər və xərclərin maddələri		
Satışdan gəlir		x
Sair əməliyyat gəliri		x
Hazır məhsulun və bitməmiş istehsalın ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	x	
İstifadə olunmuş xammal və istifadə materialları	x	
Əmək haqqı	x	
Amortizasiya xərcləri	x	
Sair əməliyyat xərcləri	x	
Məcmu əməliyyat xərcləri		x
Əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət		x

**Mənbə:** Abbasov İ.M. “Mühasibat Uçotu Sahələr üzrə” Bakı-2017 tarixli kitabının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Xərclərin təyinat və funksiyasına görə təhlilinin aparılması üçün gəlirlərin və xərclərin aşağıdakı cədvəl şəklindəki təsnifləşdirilməsi müəyyən etmişdir.

**Cədvəl 3: Xərclərin təyinatı üzrə maddələr**

Xərclərin təyinatına (funksiyasına) görə təhlili üzrə gəlirlər və xərclərin maddələri		
Satışdan gəlir		x
Sair əməliyyat gəliri		x
Hazır məhsulun və bitməmiş istehsalın ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	x	
İstifadə olunmuş xammal və istifadə materialları	x	
Əmək haqqı	x	
Amortizasiya xərcləri	x	
Sair əməliyyat xərcləri	x	
Məcmu əməliyyat xərcləri		x
Əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət		x

**Mənbə:** Abbasovun İ.M. “Mühasibat Uçotu Sahələr üzrə”, Bakı-2017 tarixli kitabının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mühasibatlıqda xərclərin sabit və dəyişkən olaraq 2 yerə bölünməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Yükek gəlir əldə olunması maksimumlaşdırma imkanlarının və proqramların əsaslandırılması, qiymət siyasəti, məhsulun marjinal maya dəyərinin hesablanması sabit və dəyişkən bölgü üzərində aparılır. Burada proses 202 nömrəli hesab üzərindən gedir çünki “İstehsalat məsrəfləri” hesabının debetində məhsul buraxılışı, aparılan iş və göstərilən xidmətlərlə əlaqəli birbaşa, digər sözlə ifadə etsək



müstəqim xərclər, köməkçi xərclər, istehsalatın xidmət və idarə edilməsi ilə əlaqədar qeyri-müstəqim xərclər, istehsal zayından əmələ gələn itkilər və.s qeyd olunur. “İstehsalat məsrəfləri” yəni 202 nömrəli hesabının krediti üzrə istehsalı yekunlaşdıqda yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin faktiki maya dəyərinin məbləği göstərilir. Məbləğlərdə 202 nömrəli hesabının kreditindən 204 nömrəli Hazır məhsul, 601 nömrəli Satış hesabının debetinə yazılıaraq silinmə aparılır. “İstehsalat məsrəfləri” olan 202 nömrəli hesab üzrə hesabat isə ayın sonuna olan qalıq sonlanmamış istehsalın dəyərini özündə göstərir.

Xərclər hesabı - istehsal maya dəyərinin uçota verilməsinə görə işlədilən hesabları: xammal və materiallar, əməkhaqqı, dolay xərclər (texnoloji istehsal, inzibati və satış xərclərinin ayrılması hesabları, müxtəlif və görünməz xərclərə görə ehtiyatlar hesabları) hesablarını özündə topluyur. Gəlir və xərclər hesablarına kənarlaşmaları uçota salan hesablar da aid edilir. Həmin hesablar ayrı-ayrı sex, xidmət və müəssisənin şöbələri, o cümlədən informasiya növlərinə dair gəlir və xərcləri müəyyən etmək üçün məsuliyyət sahələrinə ayrılır və bu hər bir maddəyə məmumat, və ya bölmənin şifrəsini daxil etməyə şərait yaradır. Xarici uçot praktikasında təsərrüfat vəsaitlərinin dövriyyəsiindən və hesabların balansına münasibətindən bağlışəkildə hesabların birləşdirilmiş qruplaşdırma metodları da vardır. Təsərrüfat proseslərinin daxili və bölünmüş olaraq xarici xarakterlərini göstərmək üçün hesabların qruplaşdırılması Qərb ölkələrinə görə seçilmiş vəziyyət hesab edilir. Maliyyə mühasibatlığı bölməsində hesablar planının tətbiqi qaydası hər bir təşkilatlara görə qanuni hal sayılır və bu bir şərt olaraq vergi qanunvericiliyi ilə təsbit edilir. İdarəetmə mühasibatlığında hesablar planından işlətməyə cəm şəkildə sərbəstlik verilir və burada hesabların nomenklaturası və işlənmə qaydasını nizama qoyan ciddi bir sənəd yox səviyyəsiindədir. İqtisadi ədəbiyyatlarda hesablar planının quruluşunun növündə daha geniş yayılmış və perspektivli sayılan: matrisa, xətti və iyerarxiya cəhəti geniş yer verilmişdir. Hesablar planının matrisa formasında hər bir hesablar dərəcəaltı, qrupaltı hesablara və hesabın özündən təşkil edilmiş dərəcə və qruplara ayrılır. Bu cür hesablar planında səviyyələrin kütləsi 10-dan (yəni 0-dan 9-a qədər) artıq olmur. Hesablar planının quruluşuna bu şəkildə yanaşma həm

müəssisəyə dair ümumilikdə həm də makrosəviyyədə olan informasiyaları ümumiləşdirməyə şans yaradır. Hesabların dərəcələrinin ehtiyac olan formada açılışı konkret müəssisə üçün vacib olan hesabın dərəcəsini bölməyə şərait yaradır. Dərəcə informasiyanın iqtisadi məzmununu seçdiyindən bütün zəruri hesabların dərəcələrə ayrılmasına şans yaranmır (Abbasov Q.Ə. 2015: s.390).

Gəlir və xərclərini hesabat dövrünə düzgün aid olmalı, hər bir təsərrüfat əməliyyatlarının ardıcıl olaraq uçot registrlərində düzgün ardıcıl qeydiyyatını təmin etməli, mövcud əmlakın, öhdəliklərin, kapitalın, hesablaşmaların və digər sərvətlərin inventarlaşması nəticələri uçotda tam və doğru şəkildə göstərməlidir.

### **1.3. Gəlir və xərclərin uçotunun əhəmiyyəti və vəzifələri**

Mühasibat uçotunun metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış təşkili istehsal məsrəflərinin düzgün təsnifatından xeyli dərəcədə asılıdır. Bu asılılıq məsrəflərin nəinki daha yaxşı planlaşdırılmasını və uçotunu aparmağa, həm də təhlil işinin hərtərəfli aparılmasına, ayrı-ayrı məsrəf növləri arasındakı nisbəti müəyyən etməyə, onların maya dəyərində və istehsalın rentabelliyyəsinə göstərdiyi təsir səviyyəsini hesablamağa şərait yaratması ilə əlaqədardır. Gəlir və xərclərin təsnifləşdirilməsi zəruriliyi, onların tərkibinə, iqtisadi məzmununa, məhsulun texnoloji cəhətdən hazırlanması prosesində roluna, istehsal həcmi ilə əlaqəsinə, məhsulun maya dəyərində daxil edilmə üsuluna və s. görə müxtəlif növə malik olması ilə əlaqədardır. Bütövlükdə təsnifat uçota alınan obyektlər, elementlər barədə informasiyanın qruplaşdırılması üsulu kimi başa düşülməlidir. Maliyyə uçotu və hesabatı sistemində təsnifat müəssisənin xərcləri və gəlirləri haqqında informasiyanın qaydaya salınması strukturunun yaradılması məqsədini güdür.

Xərclərin və maliyyə nəticələrinin uçotu, maliyyə uçotunun ən mürəkkəb, ziddiyyətli, məsuliyyətli və həlledici səviyyədə əhəmiyyətə malik olan sahəsidir. Elə ona görə də sənaye müəssisələrində mövcud olan 144 uçot obyektinin 37-nə standart işlənilib hazırlanmışdır ki, bunlardan biri müəssisənin gəlirlərinə həsr edilmişdir. Başqa sözlə desək sənaye müəssisələrində gəlirlərin uçotu Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kommersiya Təşkilatları üçün 23 iyul 2007-ci il tarixli, 73/1

N-li əmri ilə təsdiq edilmiş “Gəlirlər üzrə” 6 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı ilə sıealanır. Bu Standart, Uçot Qaydaları nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu haqqında Qanununun 10-cu maddəsinə əsasən maliyyə hesabatlarını hazırlayan kommersiya təşkilatları tərəfindən tətbiq edilir. Bu Standart aşağıdakı əməliyyatlar və hadisələr nəticəsində yaranan gəlirlərə tətbiq edilir:

a) müəssisə tərəfindən satış məqsədilə istehsal olunmuş və ya yenidən satılması üçün alınmış malların, torpaq sahələrinin və ya digər əmlakın satışı;

b) xidmətlərin göstərilməsi;

c) faiz, royalti və dividendlər gətirən müəssisənin aktivlərinin digər şəxslər tərəfindən istifadə edilməsi;

ç) bu Standartın 6-cı maddəsində göstərilmiş əməliyyatlar və hadisələr istisna olmaqla, bütün digər əməliyyatlar və hadisələr. Bu Standartın tətbiqi sahəsinə daxil olan gəlirlər onlar ilə əlaqədar gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə daxil olacağı ehtimal olunduğu və bu səmərənin dəyərinin etibarlı səviyyədə qiymətləndirilə biləcəyi anda Mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınmalıdır. Əməliyyatdan yaranan gəlirin məbləği, adətən müəssisə və aktivin alıcısı və ya istifadəçisi arasındakı razılaşma əsasında müəyyənləşdirilir. Bu gəlir müəssisə tərəfindən aktivin satılması nəticəsində, təqdim olunan hər hansı satış endirimləri nəzərə alınmaqla, əldə olunmuş və ya əldə edilməsi gözlənilən ödəmənin ədalətli dəyəri ilə dəyərləndirilir. Bu gəlir pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri, qeyri-pul (qeyri-monetar) aktivləri, habelə müəssisənin öhdəliklərinin azalması şəklində əldə edilə bilər (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. 2017: s.311).

Maliyyə hesabatının təqdimatı üzrə MHBS 1 və eyni adlı MMUS 1 xərclərin və gəlirlərin təsnifatının iki variantdan birinin istifadə olunmasını tələb edir. Başqa sözlə, həmin standartlar tələb edir ki, mənfəət və zərərlə haqqında hesabatda tanınmış xərclərin və gəlirlərin təhlilini müəssisələr ya xərclərin xarakterinə (xüsusiyyətinə) görə təsnifatı, ya da xərclərin təyinatına (funksiyasına) təsnifatı aparsınlar. MHBS 1 və MMUS 1 xərclərin xarakterinə (xüsusiyyətinə), həm də təyinatına (funksiyasına) görə təsnifləşdirilə biləcəyini və təşkilatların, onlardan biri

üzərində dayanmalı olduğunu tələb edir. Xərclərin xarakterinə görə təsnifatı onların iqtisadi məzmunu baxımından həyata keçirilir. MHBS 1-ə görə, bu təsnifat üzrə xərclərə aşağıdakılar daxil edilir:

- istifadə edilmiş xammal və materiallar;
- işçilərin mükafatlandırılması üzrə xərclər;
- amortizasiya xərcləri;
- sair xərclər.

Qeyd edək ki, MMUS 1-də həmin təsnifat üzrə xərclərin tərkibi bir qədər fərqlidir. Belə ki, həmin xərclərə MMUS 1 yuxarıda göstərilən xərclərdən başqa maliyyə xərclərini aid edir. Araşdırmalar göstərir ki, ictimai işə müəssisələri xarakterinə görə xərclərin uçotunu aparmır. Həmin təşkilatlarda və müəssisələrdə xərclərin uçotu yalnız xərclərin təyinatına görə təsnifatı əsasında aparılır. Bu təsnifat üzrə xərclər - satışın maya dəyəri, kommersiya xərcləri, inzibati xərclər, sair xərclər (MMUS 1-də həm də maliyyə xərcləri) qruplarına bölünürlər. MHBS 1 və MMUS 1 maliyyə nəticələri müəyyən edilərkən kommersiya və inzibati xərclər istisna olunmaqla bütün xərclərin məhsulun, satışın maya dəyərində daxil edilməsini tələb edirlər. Dissertasiya iinin birinci fəslində qeyd olunduğu kimi, gəlir və xərclər eyni vaxtda tanınmalıdırlar. Buna görə də xərclərlə gəlirlər uyğunladırmaq üçün onların hər biri iki qrupa bölünür:

- a) əsas gəlir və əsas xərc;
- b) sair gəlir və sair xərc.

Əsas gəlir fəaliyyətdən mütəmadi əldə olunan gəlir, sair gəlir isə - fəaliyyətdən mütəmadi əldə olunmayan gəlirdir. Eynilə əsas xərc müəssisənin fəaliyyətində mütəmadi yaranan xərc, sair xərc isə - mütəmadi yaranmayan xərclərdir. Bir nömrəli MMUS-da əsas gəlir əsas əməliyyat gəliri, sair gəlir - sair əməliyyat gəliri, əsas xərc - satışın maya dəyəri, sair xərcləri isə - sair əməliyyat xərcləri kimi ifadə olunur. Həmin standart maliyyə gəlirləri və xərclərinin ayrıca təsnifat qrupları üzrə əks etdirilməsini tələb edir. Əsas əməliyyat fəaliyyəti üzrə gəlirlərin və xərclərin uçotunun aparılması üçün Hesablar Planında müvafiq olaraq 601 "Satış" adlı passiv hesab və 701 nömrəli "Satışın maya dəyəri" adlı aktiv hesab nəzərdə tutulmuşdur.

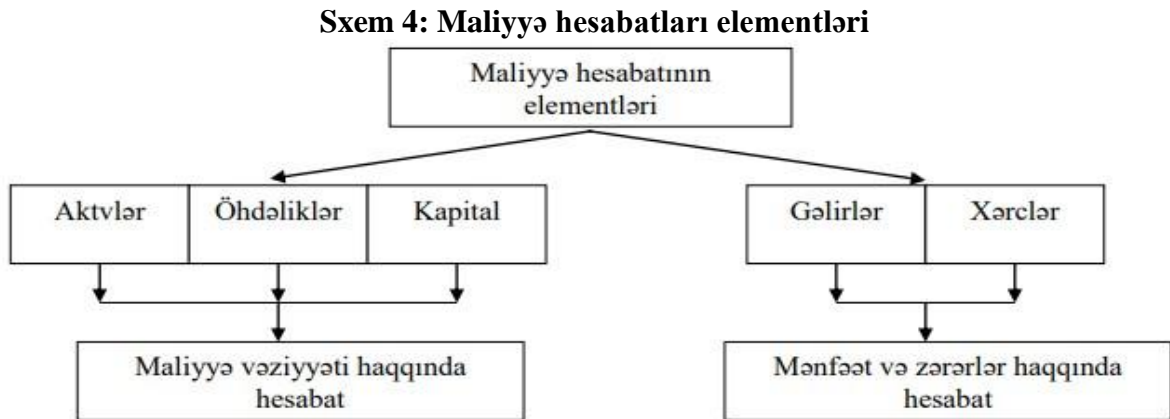
Əgər biz 601 nömrəli hesaba açılmış subhesablara diqqət yetirsək görərik ki, burada malların satışından başqa qeyri-satış əməliyyatlarından olan gəlirlər də uçota alınır, məsələn, onlara royalti gəlirlərini, əməliyyat icarəsi üzrə gəlirləri, digər əməliyyat gəlirlərini aid etmək olar. Həmin gəlirlərin satış hesabı altında uçotu, zənnimizcə, məzmun və təyinat baxımından düzgün sayıla bilməz. Əslində 601 nömrəli hesabla 701 nömrəli hesabların subhesabları müqayisəyə gələn olmalıdır, yəni, məsələn, satışdan gəlir maddəsi ilə satın maya dəyəri maddəsi arasında uyğunluğun olması lazımdır. İndiki halda, həmin subhesablarla uyğunluğu təmin etmək mümkün deyil.

Qeyd edildiyi kimi, ictimai işə müəssisələrinin fəaliyyətlərinin mühüm istiqamətlərindən biri - istehsal prosesidir. İstehsala məsrəflərin uçotunun aparılması üçün həmin müəssisələr aktiv, kalkulyasiyaedici hesab olan 202 nömrəli “İstehsalat məsrəfləri” hesabından istifadə edirlər. Xərclər baş verdikcə həmin hesabın debetinə maddi, qeyri-maddi aktivləri, əmək resurslarını uçota alan hesabların (201, 221, 223, 102, 112, 533, 522 və s.) kreditinə yazılırlar edilir. Bütün müəssisələrdə olduğu kimi, işə müəssisələrində də istifadə olunan resurslar məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində müxtəlif qiymətlərlə daxil edilir. Belə ki, istehsala ilinən material ehtiyatlarının maya dəyərini silmək üçün kütləvi identifikasiya metodu, orta maya dəyəri metodu FIFO və LIFO metodları mövcuddur. MHBS 2 və MMUS LIFO metodunun istifadə olunmasına icazə vermir. Araşdırmalar göstərir ki, ictimai işə müəssisələri istehsala buraxılan material ehtiyatlarının maya dəyərini silinməsi əsasən orta maya dəyəri metodu əsasında həyata keçirilir. Vergitutma məqsədləri üçün də həmin metodun tətbiq edilməsi Vergi Məcəlləsində təsbit edilmişdir. texnoloji məqsədlər üçün sərf olunan yanacaqın, elektrik enerjisinin dəyəri onların dövlət tərəfindən qoyulmuş tarif qiymətləri əsasında müəyyən olunur. Əmək haqqı xərcləri məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərində tarif maaşları, faktiki hesablanmış digər əmək ödənişləri məbləğində daxil edilir. Amortizasiya xərcləri maya dəyərində aktivlərin faydalı istifadə müddəti üçün müəyyən edilmiş amortizasiya ayırmaları məbləğində hesablanır.

Mühasibat uçotunda müəssisənin mənfəət və zərərlər haqqında hesabat formasının məlumatları əsasında formalaşır. Hesabat formasında əsas fəaliyyət, sair

fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər və xərclər müqayisə olunur, son maliyyə nəticələri nəzərdən keçirilib hesablanır. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın elementlərinin əsas tərkib hissəsi gəlirlər və xərclər hesab olunur və burada mənfəət və ya zərər element hesab edilmir.

Maliyyə hesabatlarının elementlərində gəlir və xərclərin mövqeyini aşağıdakı təsvir edilmiş sxem 4-ə görə bilərsiniz:



**Mənbə:** Abbasov Q.Ə.-nin “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı-2015 tarixli kitabının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 4-dən görüldüyü kimi, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat forması üç elementin - aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın bazasında formalaşır, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat isə gəlirlər və xərclərin haqqında olan informasiya əsasında tərtib edilir. Həm ölkə, həm də xarici ölkə iqtisadi ədəbiyyatlarında gəlir və xərclərin qruplaşması və tətbiq ediləsi terminlər haqda vahid bir fikir yoxdur. Bazar münasibətlərinin genişləndiyi bir şəraitdə bu qruplaşmanın müəssisənin fəaliyyətində və uçot göstəricilərinin doğruluq səviyyəsinin yüksəldilməsində, həmçinin iqtisadi təhlilin aparılmasının təmin edilməsində böyük təcrübəvi əhəmiyyəti vardır. Xarici ölkələrdən misal üçün ABŞ sənaye firmalarında istehsal xərclərinin təsnifatı, informasiyaya olan tələbatdan asılıdır. Burada, hətta çox hallarda bir firmanın daxilində idarəetməyə olan tələbatdan asılı olaraq məhsulun maya dəyərinin hesablanması üçün məsrəflərin müxtəlif qruplaşmalarından istifadə edilir. Məsrəflərin qruplaşması, maya dəyərinin hərəkətini, məsrəflərin uçotu və kalkulyasiyasının aparılmasını, maya dəyəri və mənfəət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsini, istehsal həcmının kritik nöqtəsinin hesablanmasını,

xərclərin operativ planlaşdırılması və onların üzərində nəzarətin aparılmasını və s. öyrənmək məqsədi ilə aparılır. İstehsal olunmuş məhsulların maya dəyəri məhsula çəkilən məsrəflərin məbləği ilə müəyyən olunur, dövri xərclər isə təsərrüfat fəaliyyətinin aid olduğu dövrün nəticəsinə aid edilir. Bir qayda olaraq istehsala məsrəflər konkret məhsul istehsalı ilə ancaq onların hamısı ilə eyni olmayan həcimdə bağlıdır. istehsalın həcmindən asılılıq xarakterinə görə məsrəflər, yarıməyişən və daimi xərclərə bölünür. Xarici ədəbiyyatlarda sözügedən qruplaşma istehsal məsrəflərinin hərəkətini xarakterizə edir. Bu cür təsnifatın əsas mahiyyəti müxtəlif növ məsrəflərin istehsalın həcmindən dəyişməsinə müxtəlif başqa istiqamətdə təsir göstərməsindən ibarətdir. Belə asılılıq uyğunluq təşkil etmir və buna görə də onlar dəyişən, yaxud daimi xərclər deyil, yarıməyişən və şərti daimi xərclər kimi çıxış edirlər. Məsrəflərin məlum şərtlə şərtidaimi və yarıməyişən xərclərə bölünməsi ilə aparılan qruplaşması maya dəyərinin aşağı salınması üzrə tapşırıqın təyin edilməsi, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, eləcə də istehsal məsrəflərinin planlaşdırılması və təhlili üçün effektiv müəyyən edilməsi zamanı böyük əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən nişanələr üzə məsrəflərin düzgün qruplaşdırılması və uçotun təşkil edilməsi üçün hər şeydən əvvəl müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində onların mahiyyətini, təyinatını və əhəmiyyətini müəyyən etmək lazımdır.

## II FƏSİL. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

### 2.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlirlərin uçotu

Bizim dövrümüzdə, dünyanın inkişaf səviyyəsi kontekstində mühasibat uçotu dövlətlərarası əlaqələrin qurulması üçün xüsusi bir vasitə olmuşdur.

Ənənəvi milli mühasibat sisteminin MHBS-ə uyğun olaraq yenidən qurulması konsepsiyasına ehtiyac MDB ölkələrindəki kimi aşağıdakı səbəb və xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

1. MHBS-də “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2 sentyabr 2004-cü il tarixində qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar verilmiş bir sıra konseptual anlayışlar, yeni mülkiyyət münasibətlərinin və inkişaf dövründə yaranan obyektlərin formalaşmasını və inkişafını əks etdirir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın keçid dövrü. Təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatları 1995-ci il tarixli “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və onun əsasında qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarla tənzimlənən müvafiq mühasibat qaydalarında əks olunmadığı üçün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilməmişdir.

2. Ənənəvi (milli) mühasibat və hesabat sistemi inzibati metodlara əsaslandığından, təşkilatlar tərəfindən hazırlanan maliyyə hesabatlarında məlumatların seçilməsi və təqdim edilməsi əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir nəticənin əldə edilməsinə təsir göstərdiyindən bitərəf hesab edilmədi.

3. Ənənəvi (milli) mühasibat və hesabat sistemində, aktivlərin həqiqi dəyəri fiziki və mənəvi cəhətdən amortizasiya olunur, çünki onlar maliyyə vəziyyətində və əməliyyat nəticələrində yalnız ilkin və əvəzedilmə dəyəri ilə əks olunur və bu səbəbdən əldə etmək üçün yararsız hesab olunurlar. gələcək iqtisadi faydalar. Əsas vəsaitlər, eyni zamanda təşkilatın istehsal potensialının mövcudluğu barədə yanlış təsəvvür yaradır və nəticədə istifadəçilərə təşkilatın istehsal potensialının səmərəliliyinin təhlili ilə bağlı səhv qərarlar qəbul etməyə imkan verir.



4. MHBS-dən fərqli olaraq, yuxarıdakı hesabat dövrlərində qüvvədə olan ənənəvi mühasibat qaydalarına uyğun olaraq hazırlanan maliyyə hesabatlarında, istifadəçilərin bir şirkətin əməliyyatları və maliyyə göstəriciləri barədə məlumatlı iqtisadi qərarlar qəbul etdikləri hesabat tarixindən sonrakı kapitaldakı dəyişikliklər, hadisələr. Təxmini öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər, ədalətli dəyər və digər tələb olunan məlumatlar açıqlanmamışdır.

5. Ənənəvi mühasibat qaydaları, qanunla təsdiqlənməmiş və həyata keçirilmiş ticarət əməliyyatlarının iqtisadi xarakter və reallığa deyil, hüquqi formaya uyğun olduğundan müvafiq hesabat dövrlərinə uyğun olmasını təmin etmir.

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri ilə bağlı “Mühasibat uçotu haqqında qanun”-nun 9-cu maddəsində qeyd edilir ki, bu sahibkarlıq subyektləri öz istədikləri təqdirdə maliyyə hesabatlarını kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə görə beynəlxalq maliyyə hesabatı standartına uyğun şəkildə hazırlamaq hüququ vardır. Bu zaman onlar növbəti il üçün illik maliyyə hesabatlarını sözügedən standartta və yaxud Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun yaratmaq qərarını, uçot siyasətində əks etdirməklə, cari ilin dekabr ayının 31-dək təsdiq edirlər (Mühasibat uçotu haqqında qanun, maddə 9, 2004).

Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 2017- ci- il 30 yanvar tarixli “MHBS - larına və Kommersiya Təşkilatları üçün MMUS-larına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” nın təsbiti barədə qərarının ümumi müddəalarında qeyd olunmuşdur ki, orta sahibkarlıq subyektlərində daxil olmaqla artıq bu qaydalar kiçik sahibkarlıq subyektlərində də şamil edilir.

Qaydalarda mühasibat uçotuna aid olan anlayışlar, beynəlxalq və milli standartlarda mövcud olan ehtimallar (hesablama metodu, fəaliyyətin fasiləsizliyi), maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri (neytrallıq, anlaşılıqlıq, münasiblik, v.ə.s) və həmçinin hesabatların elementlərinin qiymətləndirmə metodları (ilkin dəyər, diskontlaşdırılmış dəyər, cari dəyər, mümkün satış dəyəri, ədalətli dəyər) geniş şəkildə izah edilmişdir. Bundan başqa kommersiya qaydalarında ilkin uçot sənədlərinin və uçotu registrlərinin tərtib olunması qaydası izah edilmişdir. Kommersiya qaydalarında mühasibat uçotu subyektləri üçün hazırlanmış olan

Hesablar Planı beynəlxalq və milli standartların tələblərini özündə əks etdirir, həmçinin bu standartlarda mövcud olan ehtimallar və ya prinsiplər, maliyyə hesabatının keyfiyyət xüsusiyyətləri və elementlərinin qiymətləndirmə metodlarına əsasən bu hesablar planı tərtib olunmuş və təsdiq edilmişdir. Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən hazırlanan “Balans hesabat”-ının digər maliyyə hesabatlarından fərqi bu maliyyə hesabatında məlumatlar hesablar planından istifadə olunaraq kənar istifadəçilərə dolğun şəkildə çatdırılmasıdır. Belə ki, hesablar planında maliyyə hesabatlarının elementləri qruplaşdırılmış şəkildə və dəyər ifadəsində öz əksini tapır bu halda balans hesabatının tərtibini kifayət qədər asanlaşdırır. Ümumiyyətlə hesablar planı likvidlik dərəcəsinin artması qaydasına əsasən hazırlanmışdır. Hesablar Planında sahibkarlıq subyektlərinin istifadə etdiyi hesablarının sıra nömrəsi, həmçinin sintetik adlanan hesabların sıra nömrəsi 3 rəqəmdən, subhesabların sıra nömrəsi isə 4, 5 və ya daha artıq rəqəmdən ibarətdir. Sıra nömrələrin ilk rəqəmi hesabın daxil olduğu bölməni, ikinci rəqəmi hesabın daxil olduğu bölmədə aid olduğu maddəni, üçüncü rəqəm isə həmin hesabın sintetik hesabını, dördüncü, beşinci və digər rəqəmlər isə hesabın sintetik hesabının müvafiq olaraq subhesablarını göstərir. Belə ki, hesablar planında təhlilin və nəzarətin aparılması, həmçinin maliyyə hesabatının tərtib olunmasının mövcud tələblərindən asılı olaraq müəyyən edilmiş subhesablardan istifadə olunur. Sahibkarlıq subyektləri özlərinin uçot siyasətlərinə əsasən istifadə etdikləri hesablar planına digər subhesablar əlavə etmək hüquqları vardır. Sahibkarlıq subyektləri maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən kommertiya qaydalarında qeyd olunmuş bu hesablar planında mütləq şəkildə istifadə etməlidirlər (“MHBS-larına və Kommertiya Təşkilatları üçün MMUS-larına görə uçotunun aparılması qaydaları” 2017: s.10).

Kommertiya qaydalarına əsasən müəyyən edilmiş hesablar planı sahibkarlıq subyektlərinin biznes fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

Ümumi məcmu gəlirin təqdimatı

Müəssisə dövr üçün ümumi məcmu gəliri aşağıdakı kimi təqdim etməlidir:

(a) dövr üzrə tanınan bütün gəlir və xərc maddələrini əks etdirən məcmu gəlir hesabatı ilə bir məcmu gəlir hesabatında və ya

(b) icazə və ya tələb olunan mənfəət və zərər istisna olmaqla ümumi məcmu gəlir daxilində tanınan maddələr xaricində dövrdə tanınan bütün gəlir və xərc maddələrini əks etdirən mənfəət və zərər haqqında iki hesabatda

Bir hesabat metodundan iki hesabat metodundan istifadəyə və ya əksinə bir dəyişiklik, Bölmə 10 Mühasibat Siyasətləri, Qiymətləndirmələr və Səhvlərin tətbiq olunduğu mühasibat siyasətindəki dəyişiklikdir.

#### Tək hesabat metodu

Bir hesabat metoduna əsasən, məcmu mənfəət və zərər haqqında hesabat dövrdə tanınmış bütün gəlir və xərc maddələrini əhatə edir, əgər bu MHBS-da başqa cür tələb olunmursa. Bu MHBS, aşağıdakı hallarda fərqli bir təqdimat təyin edir:

(a) Səhvlərin və uçot siyasətindəki dəyişikliklərin düzəldilməsinin təsiri, yarandığı dövr üçün mənfəət və ya zərərin bir hissəsi kimi deyil, əvvəlki dövrlərin retrospektiv düzəlişi kimi təqdim olunur.

(b) Üç növ digər mənfəət və zərər daxilində deyil, yarandıqda ümumi məcmu gəlirin bir hissəsi kimi tanınır:

(i) xarici əməliyyatın maliyyə hesabatlarının tərcüməsindən yaranan müəyyən mənfəət və zərərlər (bax: Bölmə 30 Xarici Valyuta Tərcümə).

(ii) müəyyən aktuar qazanclar və zərərlər (bax: Bölmə 28 İşçilərin faydaları).

(iii) hedcinq alətlərinin ədalətli dəyərindəki bəzi dəyişikliklər (bax: Bölmə 12 Digər Maliyyə Alətləri).

Bir müəssisə tərəfindən məcmu gəlir hesabatında təqdim olunan məlumatlar, ən azı, dövr üçün aşağıdakı məbləğləri əks etdirən sətir maddələrini əhatə etməlidir:

(a) gəlir.

(b) maliyyələşdirmə xərcləri.

(c) iştirak paylarına qoyulan investisiyalar üzrə mənfəət və ya zərərin payı və birgə nəzarət olunan müəssisələr kapital metodu ilə hesablanır.

(d) aşağıda (e), (g) və (h) bəndlərində göstərilən vergilər istisna olmaqla vergi xərcləri.

(e) ümumi məbləği təşkil edən tək bir məbləğ

(i) dayandırılmış fəaliyyətlərdən vergi sonrası mənfəət və zərər və

(ii) dayandırılmış əməliyyatları əks etdirən xalis aktivlərin satılması və ya istifadəyə verilməsi xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərin ölçülməsində tanınan vergi sonrası mənfəət və ya zərər

Müəssisə məcmu gəlir hesabatında aşağıdakı sətirləri dövr üçün ayırma kimi ayrıca açıqlamalıdır:

(a) aid edilən dövr üçün mənfəət və ya zərər

(i) nəzarət olunmayan faiz.

(b) aid edilən dövr üçün ümumi məcmu gəlir

(i) nəzarət olunmayan faiz.

İki hesabat metodu

İkiqat hesabat metoduna əsasən, mənfəət və zərər hesabatı, ən azı, dövr üçün 5.5 (a) - 5.5 (e) yarımbəndlərində təsvir olunan məbləğləri, sonuncu sətirdə mənfəət və zərər göstərməlidir. Əhatəli gəlir hesabatı mənfəət və zərər xətti ilə başlamalı və minimum 5.5 (g) - 5.5 (i) yarımbəndlərində və 5.6-cı bənddə təsvir olunan məbləğləri əks etdirən sətir maddələrini göstərməlidir.

Hər iki metod üçün də tətbiq olunan tələblər

Bu MHBS-a uyğun olaraq, səhvlər və mühasibat siyasətlərindəki dəyişikliklərin düzəldilməsinin təsiri, meydana gələn dövr üçün gəlir və ya xərclərin bir hissəsi kimi deyil, əvvəlki dövrlərin retrospektiv düzəlişi kimi təqdim olunur (bax. Bölmə 10).

5.9 Müəssisə, əgər bu təqdimat müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin başa düşülməsi ilə əlaqədirdisə, ümumi gəlir hesabatında (və təqdim edildiyi vəziyyətdə mənfəət və zərər haqqında hesabatda) əlavə sətirlər, bəndlər və aralıq nəticələr təqdim etməlidir.

5.10 Müəssisə hər hansı bir gəlir və ya xərc maddələrini məcmu gəlir hesabatında (və ya təqdim edildiyi halda mənfəət və ya zərər) “qeyri-adi maddələr” kimi təqdim etməməli və ya təsvir etməməlidir.

Alət sahibinin gəliri:

(i) sabit gəlir məbləği;

(ii) alətin istismar müddəti ərzində sabit dərəcədə gəlir;

(iii) alətin istismar müddəti ərzində bir gətirilən və ya müşahidə edilə bilən faiz dərəcəsinə bərabər olan dəyişkən faiz gəliri

(iv) dəyişən və sabit dərəcələrin müsbət olması şərti ilə bu cür sabit və dəyişkən dərəcələrin bəzi birləşmələri məsələn, müsbət sabit faiz dərəcəsi və mənfi dəyişən faiz dərəcəsi ilə faiz mübadiləsi bu meyara uyğun deyil). Sabit və dəyişkən faiz dərəcəsi olan gəlir üçün faiz, həmin dövr üçün faiz dərəcəsinə eyni dövr üçün ödənilməmiş əsas borca vurmaqla hesablanır.

(b) Müvafiq müqavilələrdə şərtləri sahibinin cari və ya əvvəlki dövrlərə görə hesablanmış faiz borcunu və faizini itirməsinə səbəb olan heç bir müddəə yoxdur. Borc alətinin digər borc alətlərinə tabe olması belə bir müqavilə müddəasına nümunə deyil.

(c) Emitentə (borcluya) borc alətini vaxtından əvvəl ödəməyə və ya sahibə (kreditora) ödəmə müddəti üçün aləti ödəmə müddətinə qədər təqdim etməyə imkan verən müqavilə müddəaları, gələcək hadisələrdən asılı deyildir.

(d) Maddə (a) bəndində göstərilən müqavilə üzrə dəyişən faiz dərəcələri və (c) bəndində göstərilən erkən geri ödəmə müddəaları xaricində gəlir və geri alınma ilə əlaqəli şərtlər yoxdur.

11.10 Ümumiyyətlə 11.9 bəndindəki tələblərə cavab verən maliyyə alətləri nümunələri. bunlar:

(a) ticarət debitor və kreditor borcları, debitor və kreditor borcları və banklardan və digər üçüncü şəxslərdən alınan kreditlər.

(b) xarici valyuta ilə borclar. Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, məzənnə dəyişikliyi səbəbindən xarici valyutada olan borclardakı dəyişikliklər 30.10-cu bənddə göstərildiyi kimi mənfəət və zərər hesabına daxil edilir.

(c) törəmə və ya asılı təşkilatlardan alınan kreditlər və bu cür müəssisələrə verilən və tələb əsasında geri qaytarılacaq borclar.

(d) emitent faiz və ya əsas borc öhdəliklərini həyata keçirdiyi vəziyyətdə dərhal geri alınmalı olan borc alətləri - bu 11.9 bəndində göstərilən şərtlərə zidd olmadıqca.

11.11 11.9-cu bənddəki şərtlərə cavab verməyən maliyyə alətlərinə aşağıdakılar daxildir:

(a) konvertasiya olunmayan üstünlüklü paylar və qoyulmayan adi və imtiyazlı səhmlər istisna olmaqla, müəssisənin digər kapital alətlərinə investisiyalar.

(b) müsbət və ya mənfi pul axınları olan faiz dərəcəsi mübadiləsi və ya nağd qaydada həll edilə bilən və icra edildikdə müsbət və ya mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti fondları yarada bilən bir əmtəə və ya maliyyə aləti almaq üçün birbaşa razılaşma; birbaşa müqavilələr 11.9 (a) bəndində göstərilən tələblərə cavab vermirsə.

(c) opsiyonlar və forvard müqavilələri, çünki sahibin aldığı gəlir dərəcəsi sabit deyil və buna görə 11.9 (a) bəndindəki tələb yerinə yetirilmir.

(d) konvertasiya edilə bilən borc alətlərinə investisiyalar

(e) borc 11.9 (c) bəndində göstərilən tələblərə cavab vermədiyi üçün tətbiq olunan vergilər və ya mühasibat tələbləri dəyişərsə, əvvəlcədən ödəmə hüququ

Şuranın 30 yanvar 2017-ci il tarixli “Ticarət Təşkilatları üçün MHBS-a uyğun olaraq Mühasibat Uçotu Qaydaları” nı təsdiq etməsi barədə qərarının ümumi müddəalarında bildirilir ki, bu qaydalar orta sahibkarlıq da daxil olmaqla kiçik müəssisələrə tətbiq olunur. Qaydalarda mühasibatla əlaqəli təriflər, beynəlxalq və milli standartlarda mövcud olan fərziyyələr (hesablama metodu, davamlılıq), maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri (bitərəfli, aydınlıq, adekvatlıq və s.), Habelə hesabat elementlərinin qiymətləndirilməsi metodları dəyəri, endirimlə) yer, indiki dəyər, mümkün satış qiyməti, ədalətli dəyər). Bundan əlavə, ticarət qaydaları ilkin mühasibat sənədlərinin və mühasibat reyestrlərinin tərtib edilməsi prosedurunu aydınlaşdırır. Ticarət uçotu təşkilatları üçün hazırlanmış hesablama planı beynəlxalq və milli standartların tələblərini əks etdirir və hesablama planı bu standartlarda yer alan fərziyyələr və ya prinsiplər, maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri və qiymətləndirmə əsasında hazırlanmış və təsdiq edilmişdir elementlərin metodları. Balans hesabatı ilə təsərrüfat subyektləri tərəfindən hazırlanan digər maliyyə hesabatları arasındakı fərq, bu maliyyə hesabatındakı məlumatların hesablama planından istifadə edərək xarici istifadəçilərə tam

çatdırılmasıdır. Beləliklə, hesabat planındakı maliyyə hesabatlarının elementləri qruplaşdırılır və dəyərlə ifadə olunur. bunu çox asanlaşdırır.

Hesablar planı, sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istifadə olunan hesabların seriya nömrələrindən, eyni zamanda sintetik hesablar adlandırılan hesabların seriya nömrələrindən və hesabların seriya nömrələrindən ibarətdir. Beləliklə, ticarət qaydalarında mövcud olan hesablar planı aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1. “Uzunmüddətli aktivlər” bölməsi hesablar planında 101 № -li “Qeyri-maddi aktivlər” hesabından 193 “Digər uzunmüddətli aktivlər” hesabına davam edir. müddətli aktivlər”. Əsas vəsaitlər”.

2. Hesablar planında “Dövriyyə kapitalı” bölməsi 201 No-li “Ehtiyatlar” hesabından 245 №-li “Digər dövriyyə vəsaitləri” hesabına davam edir.

3. Hesablar planındakı “Kapital” bölməsi 301 №-li “Təsdiq edilmiş (nominal) kapital” hesabından 344 №-li “Açıqlanmış dividendlər” hesabına davam edir.

4. “Uzunmüddətli borclar” bölməsi - 401 №-li “Uzunmüddətli bank kreditləri” hesabından 445 №-li “Digər uzunmüddətli borclar” hesabına hesablar planında davam edir.

5. “Qısamüddətli borclar” bölməsi - 501 sayılı “Qısamüddətli bank kreditləri” hesabından 545 №-li “Digər qısamüddətli borclar” hesabına hesablar planında.

6. Hesablar planındakı “Gəlir” bölməsi 601 №-li “Satış” hesabından başlayaraq 641 №-li “Fövqəladə gəlir” hesabına qədər davam edir.

7. “Xərclər” bölməsi 701 “Satış dəyəri” hesabı ilə başlayır və 761 “Fövqəladə xərclər” hesabı ilə davam edir.

8. “Mənfəət (zərər)” bölməsi hesablar planının 801 №-li “Cəmi mənfəət (zərər)” hesabından 811 NN№-li “Törəmə müəssisələrin və birgə müəssisələrin mənfəətindəki (zərərindəki) pay” hesabına davam edir.

9. “Gəlir vergisi” bölməsi hesablar planına 2 hesab daxil edir: bu 901 “Cari gəlir vergisi xərcləri” və 902 “Təxirə salınmış gəlir vergisi xərcləri” hesabıdır. Ticarət qaydalarındakı subhesabın hər hesabı ilə əlaqəli hesablar planının bölmələrindəki izahlı yazışmalar, bu subhesabların izahatları geniş qeyd olunur (Ticarət təşkilatları üçün yeni hesablar planı, 2017: s. 2-8).

Mühasibat uçotu subyektləri üçün maliyyə hesabatlarının formaları kommertiya qaydalarında aşağıdakı kimi verilmişdir.

1. Maliyyə Vəziyyəti Hesabatı (Balans Hesabatı) “Ticarət Təşkilatları üçün MHBS Mühasibat Qaydaları” na Əlavə 1 maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat formasını təqdim edir. Beləliklə, təsərrüfat subyektləri Milli Mühasibat Uçotu Standartlarını yaradıldıqda bu formadır. Balans tərtib edərkən təsərrüfat subyektləri əvvəlcə hesabat ilində istifadə olunan hesabların debet və kredit dövrüyyəsini müəyyənləşdirirlər. Sonra hansı balans maddəsinin bu hesabların son dövrüyyəsinə uyğun olduğunu müəyyənləşdirirlər. Balans maddələrinin mühasibat planına daxil edildiyini də qeyd etmək lazımdır ki, bu da balans tərtibini asanlaşdırır (“Ticarət təşkilatları üçün MHBS-yə uyğun uçot qaydaları” 2017: s.162-163).

2. Maliyyə nəticələri haqqında hesabat. Müvafiq maliyyə hesabatı forması MHBS-ə uyğun olaraq Kommertiya Təşkilatları üçün Mühasibat Qaydalarına Əlavə 2-də təqdim olunur. Beləliklə, ölkədəki mövcud maliyyə hesabatlarının beynəlxalq maliyyə hesabatları ilə uyğunlaşdırılması beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun olaraq təsərrüfat subyektlərinin mənfəət və zərər hesabatının hazırlanmasını tələb edir. İqtisadi subyektlərin iqtisadi fəaliyyətinin keyfiyyətinin əsas göstəricisi hesabat dövrünün sonundakı yekun maliyyə nəticələridir və bu maliyyə nəticələrinə mənfəət və zərər deyilir.

Hesabat dövrünün sonunda mənfəət və zərər hesablanarkən, təsərrüfat subyektlərinin dövr üçün gəlir və xərcləri nəzərə alınır, hesabat dövrünün gəlir və xərcləri müqayisə edildikdən sonra xalis mənfəət (zərər) müəyyən edilir. Bu maliyyə hesabatı hazırlanarkən, gəlirlər və xərclər strukturlarını və maliyyə nəticələrinə təsir dərəcələrini əks etdirən xərclərin növünə uyğun olaraq sistemətik və ardıcıl olaraq uçota alınır. Sahibkarlar, maliyyə hesabatlarını və qeydlərini ən etibarlı və ən son məlumatı verəcək metoddan istifadə edərək funksiyalarına və xüsusiyyətlərinə görə təsnifatlarına əsasən təhlil etməlidirlər. Xərc maddələri, son maliyyə nəticəsini təyin etmək, mənfəət və ya zərər əldə etmək imkanı və mənfəət və zərər hesablamaq baxımından fərqlənən alt maddələrə bölünür. Ümumiyyətlə, bu maliyyə hesabatları iki yolla hazırlana bilər. Birinci metod xərc metodu adlanır. İkinci metod maya



qruplaşdırma metodu adlanır və ya bəzən maya dəyəri metodu adlanır (“Ticarət təşkilatları üçün MHBS-a uyğun olaraq mühasibat qaydaları”, 2017: s.168-169).

4. Nağd pul hərəkəti hesabatı. “Ticarət Təşkilatları üçün MHBS Mühasibat Qaydaları” Əlavə 4-də maliyyə hesabatlarının formasını müəyyənləşdirir. Bu maliyyə hesabatı təsərrüfat subyektlərinin əməliyyat, investisiya və maliyyə proseslərdən qazanılan pul vəsaitlərini əks etdirir. Bu qaydalara görə, hesabat tərtib edilərkən iki metod fərqlənir:

1. Birbaşa metod.

2. Dolayı metod.

Birbaşa və dolayı metodun tətbiq edilməsindəki əsas fərq nağd pul ilə əməliyyat fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, yəni investisiya və maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqəli iş əməliyyatlarını nağd pulla müəyyən etmək üçün yalnız birbaşa metoddan istifadə olunur. Bununla birlikdə birbaşa, və dolayı metodlar nağd əməliyyatlara tətbiq edilə bilər. Birbaşa metod nağd pul axını və xaricinin əsasını açıqlayan bir üsuldür. Birbaşa metoddan istifadə edərək maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında cəmi pul vəsaitlərinin hərəkəti fəaliyyətlərdən əldə edilən cəmi pul daxilolmalarından çıxılır və zərurət yarandıqda fərq bir şəkildə düzəldilir.

2018-ci ildə bu Qanuna edilmiş dəyişikliklərə uyğun olaraq (“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 may 2018-ci il tarixli 1140-VQD nömrəli Qanunda dəyişikliklər edilməsi barədə “və” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi haqqında “Mühasibat uçotu haqqında”), 10-cu maddəyə uyğun olaraq orta müəssisələr, 2020-ci ildən başlayaraq 9-cu maddəyə görə kiçik müəssisələr öz qərarlarına görə mühasibat uçotunu KOBİ-lər üçün MHBS əsasında aparırlar.

Bu halda kiçik təşkilatlardan, tətbiq olunan standartlara görə, bu Qanunun 8.1-1 və ya 10.1.1-ci maddələrində verilmiş mühasibat qaydalarına uyğun mühasibat uçotu aparmaları tələb olunur.

Yuxarıda göstərilən Qanuna uyğun olaraq (Maddə 4.3.1.) Bu Standart Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu Standartda əks olunan tələblərin həyata keçirilməsini

yaratmağa görə Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyası 09.12.2019-cu il tarixdə “KOM-lar üçün MHBS əsasında mühasibat uçotunun tətbiq edilməsi Qaydaları” nı təsdiqlədi. Bu sənədlər nazirliyin saytında yerləşdirilib.

MHBS-nin tələblərinə uyğun olaraq, maliyyə hesabatlarının elementlərinin ölçülməsi metodları yalnız müəssisənin konkret şərtləri ilə müəyyən edilir. Bu, dövlət mühasibat sistemindən əhəmiyyətli fərqlərdən biridir. Maliyyə xarakterini əks etdirmədən əməliyyatları hüquqi formasına uyğun olaraq qeydiyyatata alaraq iqtisadi məlumatların dövlət mühasibat sistemində təqdim edilməsi formasından məzmunun üstünlüyünün yolverilməzliyi.

Bildiyimiz kimi mühasibat uçotu sahəsində dövlət tənzimlənməsinin əsas məsələlərindən biri də beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq daha şəffaf və keyfiyyətli maliyyə hesabatları təqdim etmək üçün mühasibat uçotu subyektlərinin işinin əlaqələndirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Ölkəmizdə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının tətbiq olunmasına baxmayaraq, təəssüf ki, Maliyyə Hesabatı Standartı bu müəssisələrə şamil edilmir. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin müvafiq yarımbəndində 4.3. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Maliyyə Nazirliyi) 4.3.1. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının, Kiçik və Orta Müəssisələr üçün Beynəlxalq Maliyyə Hesabat Standartlarının, Dövlət Sektoru Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsini əhatə edir və bu tərcümələrin Azərbaycan dilinə rəsmi mətn şəklində nəşrini təmin edir.

Bu maddənin yarımbəndlərinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı olan Maliyyə Nazirliyinin Mühasibat Siyasəti Departamenti hələ bu standartı tərcümə edə və üzrlü səbəblərdən milli standartda uyğun forma hazırlaya bilməyib.

Həmin qanunun 9-cü maddəsində mikro və digər kiçik müəssisələrdə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının hazırlanması kimi məsələlərə də toxunulur və qeyd olunur ki, bu kommərsiya təşkilatlarında mühasibat qaydalarına aşağıdakılara uyğun əməl olunmalıdır.

1. Bu təsərrüfat subyektləri bu təsərrüfat subyektləri üçün Maliyyə Nazirliyinin qərarı olan mühasibat qaydalarına uyğun olaraq mühasibat sistemini tətbiq etməlidirlər.

2. Seçimlərdən asılı olaraq, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına və ya Kiçik və Orta Müəssisələr üçün Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun olaraq maliyyə hesabatları hazırlamaq hüququ vardır.

Bu halda kiçik və orta sahibkarlar mühasibat uçotunu tətbiq olunan standartlardan asılı olaraq bu Qanunun 8.1-1 və ya 10.1.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş mühasibat qaydalarına uyğun aparırlar.

3. Mikro və kiçik müəssisələrin beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına və ya kiçik və orta müəssisələr üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına aid şəkildə növbəti il üçün illik maliyyə hesabatlarının hazırlanması barədə qərarı seçimlərdən asılı olaraq mövcud mühasibat siyasətində əks olunmalıdır.

Bundan əlavə, bir neçə əlavə MMUS planlaşdırılır. Məsələn, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (MHBS). İki MMUS ("Cari gəlir vergisi) hazırlanması planlaşdırılır.

Eyni zamanda, ənənəvi mühasibat uçotunda ədalətli dəyər anlayışının olmaması ilə yanaşı, MUBS-un "Ədalətli Dəyər" in inkişafı da nəzərdə tutulur.

Beləliklə, hökumətin mühasibat islahatı təcrübəsinə yönəlmiş vahid mühasibat siyasəti beynəlxalq tələblərə uyğun olan MMUS-un tətbiqi üçün qəbul edilmiş strategiyanın təkmilləşdirilməsinə və beləliklə yeni milli mühasibat sisteminin yaradılmasına gətirib çıxardı.

Kiçik sahibkarlığın inkişafı, sürətli iqtisadi artım üçün ilkin şərtlər yaradır, bazar iqtisadiyyatının xərclərini (işsizlik, bazar dalğalanmaları, böhran fenomenləri) kompensasiya edərkən yerli bazarları şaxələndirməyə və doymağa kömək edir.

Kiçik biznes iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafını optimallaşdırmaq üçün böyük potensiala malikdir. Kiçik bir müəssisənin xarakterik xüsusiyyəti, bütün növ mənbələrdən istifadənin yüksək intensivliyi və müəyyən bir vəziyyət üçün ən rəşional nisbəti təmin etmək üçün onların sayını optimallaşdırmaq üçün davamlı səy göstərməkdir. Təcrübədə bu o deməkdir ki, kiçik bir müəssisə artıq

avadanlıq, artıq xammal və lazımsız işçi heyətinə sahib ola bilməz. Bu, bütövlükdə iqtisadiyyatın rəşional göstəricilərinə nail olmaq üçün ən vacib amillərdən biridir.

Mühasibat uçotu subyektləri üçün maliyyə hesabatı formaları kommərşiya qaydalarında aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

1. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat (balans hesabatı) “MHBS-na və kommərşiya təşkilatları üçün MMUS-na əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydalarında “ 1 nömrəli əlavədə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın forması verilmişdir. Belə ki, sahibkarlıq subyektləri Milli Mühasibat Uçotu Standartlarını tətbiq etdikdə bu formada balans hesabatını hazırlamalıdır. Sözügedən qaydalardakı, balans hesabatını hazırlayarkən sahibkarlıq subyektləri ilk növbədə hesabat ilində istifadə olunan hesabların debet dövrüyyəsini və kredit dövrüyyəsini müəyyənləşdirir. Bundan sonra bu hesabların yekun dövrüyyəsinin balansın hansı maddəsinə uyğun olduğu müəyyən edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, balansın maddələri hesablar planına uyğun şəkildə və hesablar planına uyğun ardıcılıqda hazırlanmışdır. Bu xüsusiyyət balans hesabatının tərtib olunmasını kifayət qədər asanlaşdırır (“MHBS-na əsasən muhasibat uçotunun aparılması qaydaları” 2017: s.162-163).

2. Maliyyə nəticəsi haqqında hesabat. “MHBS-na və kommərşiya təşkilatları üçün MMUS-na əsasən uçotun aparılması qaydalarında” 2 nömrəli əlavədə sözügedən maliyyə hesabatının forması verilmişdir. Belə ki, respublikamızda mövcud olan maliyyə hesabatlarının beynəlxalq maliyyə hesabatlarına uyğunlaşdırılması sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına aid şəkildə “Mənfəət və ya zərər” haqqında hesabatı hazırlanmasını tələb edir. Sahibkarlıq subyektlərinin biznes fəaliyyətinin keyfiyyətinin əsas göstəricisi hesabat dövrünün sonundakı son maliyyə nəticələri hesab olunur və bu maliyyə nəticələri uçotda mənfəət və zərər adlanır. Hesabat dövrünün sonundakı mənfəət və zərər hesablanılan zaman sahibkarlıq subyektlərinin dövr ərzində ki, gəlir və xərcləri nəzərə alınır.

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartına görə birbaşa metodla əməliyyat fəaliyyətlərindən yaranan pul vəsaitləri daxilolmalarının və

xaricolmalarının başlıca növləri ilə bağlı məlumatlar aşağıdakı mənbələrdən əldə oluna bilər:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin mühasibat yazılışlarından;

2. Əsas satışdan gəlirlərdən, əsas satışın ilkin dəyərindən və aşağıdakılar nəzərə alınmaqla. Belə ki, sözügedən maliyyə hesabatını birbaşa metodla tərtib edərkən “Mənfəət və ya zərər” haqqında hesabatın bir sıra maddələrinə düzəlişlər edilməlidir:

2.1. Hesabat dövründəki ehtiyatlarda və xüsusilə əməliyyat debitor borcları və o cümlədən əməliyyat kreditor borclarında dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır;

2.2. Digər qeyri-pul maddələrində dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır;

2.3. Pul vəsaitlərinin investisiya və maliyyələşdirmə fəaliyyətləri üzrə daxilolmaların və xaricolmalarının yaranmasına səbəb olan maddələrdə düzəlişlər edilməklə; Sözügedən maliyyə hesabatında əməliyyat fəaliyyətinin birbaşa metod vasitəsilə hazırlanması aşağıdakı bərabərlik ilə mümkün olur: əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər - əməliyyat fəaliyyətindən xərclər = əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət (əməliyyat fəaliyyətindən nağd olan mənfəət + əməliyyat fəaliyyətindən nağd olmayan mənfəət) (1) (Fətullayev R. 2015: s.280).

Bərabərlikdən də belə nəticəyə gəlmək olar ki, əməliyyat fəaliyyətindən olan mənfəət bütövlükdə hamısı həm nağd olmayan həm də nağd olan mənfəətdə ola bilər. Bunun səbəbi isə gəlirlərin və xərclərin hesablama metoduna əsasən hesabatda qeyd edilməsidir. Belə ki, hesabatda gəlirlərin və xərclərin tərkibində həm nağd olan həm də nağd olmayan gəlirlər və xərclər olur və biz buradan nağd olan və nağd olmayan əməliyyat mənfəətini tapmaq istədikdə əvvəlki bərabərliyimizi daha genişləndirməliyik.

Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər - Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər = Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət (Fətullayev R. 2015: s.280).

Nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər - Nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər = Nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət. Bu bərabərlikdən də belə bir nəticə çıxır ki, Əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər = Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər + Nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən

gəlirlər Əməliyyat fəaliyyətindən xərclər = Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər + Nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər Əməliyyat fəaliyyətində nağd olan gəlirləri və xərcləri müəyyən etmək üçün mövcud əməliyyat fəaliyyətindəki gəlirlərdən və xərclərdən nağd olmayan əməliyyat fəaliyyəti gəlirlərinin və xərclərinin fərqini taparaq nağd əməliyyat mənfəətini almaq olar. Yəni düsturlar o zaman aşağıdakı formada olur: Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər = əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər - nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər. Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər = əməliyyat fəaliyyətindən xərclər - nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər. Yuxarıda qeyd olunan bərabərliklərdən belə nəticə çıxır ki, əməliyyat fəaliyyətindən olan nağd əməliyyat fəaliyyəti mənfəətini müəyyən etmək əməliyyat fəaliyyətindən olan gəlirlərdən və xərclərdən uyğun olaraq nağdsız olan əməliyyat fəaliyyəti gəlirlərini və xərclərini çıxma lazımdır.

Yəni gəldiyimiz nəticələri 2-ci düsturunda yerinə qoysaq, aşağıdakı yeni 3-cü düsturu tapmış olarıq. Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət = əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər- nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər-(əməliyyat fəaliyyətindən xərclər - nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən xərclər) (3) və yaxud Nağd olan əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət = əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər- nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən gəlirlər -əməliyyat fəaliyyətindən olan xərclər + nağd olmayan əməliyyat fəaliyyətindən xərcləri (Fətullayev R. 2015: s.280).

Birbaşa metodla pul vəsaitlərinin daxilolmasının və xaricolmasının hesablanması dolayı metodla bu hesabatın hazırlanmasından əsas fərqi tərkib strukturuna əsasən hesabatın elementlərinin (əməliyyat fəaliyyətinin, maliyyə və investisiya fəaliyyətinin görə) fərqlənməsidir. Dolayı metod-pul vəsaitlərinin əməliyyat fəaliyyətinin nəticələrini, o cümlədən əməliyyat fəaliyyətində nəzərə alınmayan lakin müəyyən edilmiş keçmiş və həmçinin gələcək pul vəsaitlərinin daxilolmalarının və xaricolmalarının, bundan başqa investisiya və maliyyələşdirmə fəaliyyətlərindən də meydana gələn pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqəli gəlirlərin və xərclərin maddələrini nəzərə almaqla mənfəət və yaxud zərərdə düzəlişləri əks

etdirməklə sözügedən maliyyə hesabatının tərtib olunması metodudur. Dolayı metodun bir sıra özünə məxsus üstünlükləri vardır ki, bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

1. Əsas diqqət net mənfəət və net pul axınları arasındakı azalmaya yönəldilir.
2. Hazırlanmasına daha az maliyyə vəsaiti sərf olunur.
3. Mənfəət və ya zərər haqqında hesabat, balans hesabatı, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat və pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabat arasında körpü rolunu oynayır. Dolayı metodu birbaşa metod ilə müqayisə etdikdə bu metod sadə məlumatlara əsaslanır. Yəni birbaşa metodda ilə nağd pul vəsaitlərini müəyyən etmək üçün gəlirlərə və xərclərə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirmək lazımdır, amma dolayı üsulla isə birbaşa mənfəətə düzəlişlərə diqqət yetirilir. Həmçinin dolayı metoddan istifadə edən zaman əməliyyat fəaliyyəti yekununda əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti aşağıdakılar hallar nəzərə alınmaqla net mənfəətə və yaxud net zərəre düzəlişlər etmək ilə müəyyən edilir:

1-ci hal. Əməliyyat fəaliyyəti ilə əlaqəli olan gəlirlərin və xərclərin qeyri-pul maddələrinə düzəlişlər edilir ki, bura həmçinin qısamüddətli aktivlər və qısamüddətli öhdəliklər ilə bağlı düzəlişlərdə aiddir.

2-ci hal Pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqəli olmayan gəlir və xərclərə düzəlişlər.

3-cü hal Əməliyyat fəaliyyəti ilə əlaqəsi olmayan, investisiya və maliyyələşdirmə fəaliyyətlərindən meydana gələn pul vəsaitləri hərəkəti ilə bağlı hər bir digər maddələr. Birinci halda düzəlişlər aşağıdakı kimi qeyd edilir:

1. Hesabat intervalında qısamüddətli aktivlərin artması nəticəsində pul vəsaitləri azalmasına səbəb olur ki, bu hal ilə bağlı düzəlişlər edilir.

2. Hesabat intervalında qısamüddətli aktivlərin azalması nəticəsində pul vəsaitləri artmasına səbəb olur ki, bu hal ilə bağlı düzəlişlər edilir.

3. Hesabat intervalında qısamüddətli öhdəliklərin artması nəticəsində pul vəsaitlərinin artmasına səbəb olur ki, bu hal ilə bağlı düzəlişlər qeyd olunur.

4. Hesabat intervalında qısamüddətli öhdəliklərin azalması nəticəsində pul vəsaitləri azalmasına səbəb olur ki, bu hal ilə bağlı düzəlişlər edilir. İkinci halda belə

ki, pul vəsaitinin hərəkəti ilə əlaqəsi olmayan gəlirə və həmçinin xərclərlə bağlı düzəlişlər aşağıdakı qaydada qeyd olunur:

1. Pul vəsaitlərinin ödənişi ilə əlaqədar olmayan xərclər əlavə edilir.
2. Pul vəsaitlərinin ödənişi ilə əlaqədar olmayan gəlirlər çıxılır.
3. Hal belə ki, əməliyyat fəaliyyəti ilə bağlı olan gəlirlərə və həmçinin xərclərə

düzəlişlər aşağıdakı şəkildə qeyd olunur:

1. investisiya və maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqəli olan xərclər əlavə edilməlidir.
2. investisiya və maliyyə fəaliyyətləri ilə əlaqəli olan gəlirlər çıxılmalıdır.

Bütün bu məlumatları cəmləsək, sahibkarlıq subyektlərinin Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlarını birbaşa metodla tərtib etməsi daha yaxşı ola bilər. Yəni birbaşa metod sahibkarlıq subyektlərinə pul vəsaitlərinin gələcək hərəkətlərini qiymətləndirmək ilə bağlı daha faydalıdır və bundan başqa dolaylı metodla təqdim etmək qeyri mümkün olan informasiyanı təqdim etmək imkanı yaradır. Həmçinin birbaşa metod dolaylı metodandan fərqli olaraq daha geniş informasiyanı özündə əks etdirir. Amma birbaşa metod ilə pul vəsaitlərinin hesablanması mürəkkəb və çox vaxt tələb etdiyi üçün praktikada tətbiqi kifayət qədər çətindir. Dolaylı metodla isə pul vəsaitlərini hesablamaq və həmçinin hesabatı tərtib etmək daha ucuz və asan başa gəldiyi üçün indiki dövrdə sahibkarlıq subyektlərinin əksəriyyəti tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunur (5 nömrəli Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında milli mühasibat uçotu standartı, 2010: s 5-8).

Bu hesabat formalarının kommersiya qaydalarında verilməsinə baxmayaraq. Mövcud praktikada kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən ən çox tərtib olunan hesabat formaları maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat və maliyyə nəticəsi haqqında hesabat formasıdır.



## **2.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində xərclərin uçotu**

IASB (Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası) beynəlxalq sərhədlər boyunca anlaşılan, fərqləndirilən maliyyə hesabatı praktikası ərsəyə gətirmək üçün MHBS (Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları) göstərir. IASB vasitəsilə hazırlanan standartlar yaradılmış Konseptual Çərçivəyə aid edilir.

İqtisadiyyatın inkişafının ilkin dövrlərində olsa da, sonrakı vaxtlarda Azərbaycan başlıca olaraq xarici investisiyaların alıcısı idi. Azərbaycan şirkətləri xaricdə investisiya etməyə başladılar. Mühasibat təcrübəsində Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartı yaradılmadan artan ikitərəfli əlaqələr əldə olunmazdı.

### **Maliyyə təhlili**

Müəssisə, xərclərin xarakterinə və ya müəssisə daxilində xərclərin funksiyasına əsaslanan təsnifatı istifadə edərək xərclərin analizini təqdim etməlidir.

### **Xərclərin xarakterinə görə təhlil**

(a) Bu təsnifat metoduna əsasən, xərclər öz gəlirlərinə görə məcmu gəlir hesabatında toplanır və müəssisə daxilindəki müxtəlif funksional sahələrə yenidən bölüşdürülmür.

(b) Bu təsnifat metodu, xərcləri funksional sahələrinə görə, məsələn satış, satış xərcləri və ya inzibati xərclərə görə birləşdirir. Bu metodla müəssisə minimum satış dəyərini digər xərclərdən ayrı göstərir.

### **Kapitaldakı Dəyişikliklər və Hesabat dövrü və mənfəət haqqında hesabat**

Bu bölmə, bir müddət ərzində müəssisənin kapitalındakı dəyişikliklərin, ya da xüsusi şərtlər yerinə yetirildikdə və müəssisə qərar verdikdə, dövr üçün mənfəət və zərər hesabatında təqdim edilməsinə dair tələbləri müəyyənləşdirir.

Müəssisə hesabatda göstərilən kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat təqdim etməlidir:

(a) əsas mülkiyyətçilərinə aid olan və nəzarətedilməyən payların ayrıca göstərildiyi dövr üçün ümumi məcmu gəlir.

(b) kapitalın hər bir hissəsi üçün, Bölmə 10 Mühasibat Siyasətləri, Qiymətləndirmələr və Səhvlərə uyğun olaraq tanınan retrospektiv tətbiqetmə və ya retrospektiv yenidən təsir.

(c) kapitalın hər bir komponenti üçün, dövrün başında və sonunda yaranan balans dəyəri arasındakı uzlaşma, səbəb olduğu dəyişiklikləri ayrıca açıqlayaraq:

(i) mənfəət və ya zərər.

(ii) digər hərtərəfli gəlirin hər bir maddəsi.

(iii) mülkiyyətçilər tərəfindən həyata keçirilmiş investisiyaların miqdarı və onlara paylanan dividendlər və digər paylamaların miqdarı, səhmlərin ayrı-ayrı buraxılması, xəzinə səhmləri ilə əməliyyatlar, dividendlər və mülkiyyətçilərə digər paylamalar törəmə müəssisələrdə nəzarətin itirilməsi ilə nəticələnir.

MHBS-ə uyğun olaraq iqtisadi hesabat komponentlərinin elementlərinin qiymətləndirilməsi və sistemləşdirilməsinin tanınması üçün yeni yanaşma və aspektlər müəyyən edilmişdir. Son nəticə, dövlətin dövlət mühasibat sistemində formalaşan məlumatlardan köklü şəkildə fərqlənən iqtisadi məlumatların qeydiyyatı, ümumiləşdirilməsidir.

Maliyyə hesabatlarını doğru şəkildə yaratmaq üçün qüvvədə olan qanunvericiliyin hər bir tələblərini nəzərə alan məlumatlara sahib olmaq la-zımdır. İndi Azərbaycanda uçot və hesabatın yaradılmasının dördsəviyyəli sistemi inkişaf tapmışdır. Bu mərhələnin yaradılmasına ölkədə iqtisadi şəkildə yenidənqurma, təşkilatların yeni bazar mühitinə uyğunlaşması, o cümlədən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına dair Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının yaradılması və ərsəyə gətirilməsi əsaslı rol oynamışdır.

**Birinci dərəcədə** mühasibat uçotunu və hesabatı müstəqim və dolaylı formada yaradılan qanunlar, Respublika Prezidentinin sərəncamları və Nazirlər Kabinetinin qərarları daxildir. Həmin səviyyədə əsaslı normativ akt 2 sentyabr 2004-cü ildə dərc olunmuş “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və onun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci ildə imzaladığı fərman sayılır. Həmin Qanun mühasibat uçotu və hesabatın hüquqi əsaslarını, dövlət sistemlərinin qaydalarının, yaradılan uçot standartlarını, fərqli təsərrüfat subyektlərində maliyyə hesabatlarının yaradılmasının vacibliyini, məlumatların gizliliyinin müdafiəsi şərtlərini, MHBS-na müvafiq surətdə mühasibat uçotunun islahat proqramlarını və vacib islahatını müəyyənləşdirir.

**İkinci səviyyə** söylədikdə, Respublika Maliyyə Nazirliyinin təşkilati və metodiki təşkilatçılığı altında yaradılmış olan Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) anlaşılır. 2008-ci ildən qüvvədə olan Milli Mühasibat Uçotu Standartları “Mühasibat Uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun vacib qaydalarının konkretləşdirir və konkret təsərrüfat sistemlərinin uçotu ilə bağlı müxtəlif metodoloji problemləri nəzərdən keçirir. İndi respublikada kommersiya təşkilatlarına görə 37, büdcə təşkilatları üçün 24, qeyri-hökumət təşkilatlarına görə 1 standart olmaqla, toplu şəkildə 62 Milli Mühasibat Uçotu Standartı fəaliyyət göstərməkdədir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat prosesinin yeni hesablar planı da Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının əsas hissəsi olmaqla, ikinci səviyyəyə daxil edilir.

**Üçüncü səviyyə** fərqli təyinatlı normativ sənədləri toplaşdırılır və tövsiyə xarakteri daşıyır. Bunlara əməliyyatlar, şərtlər, Respublika Maliyyə Nazirliyinin və digər müvafiq nazirliklərin uçotun cəmi metodologiyasını dəqiqləşdirən məktubları və digər bu kimi normativ sənədlər daxil edilir.

**Dördüncü səviyyə** müəssisənin özünün hazırladığı əmrlərdən, göstərişlərdən və təlimatlardan təşkil edilmişdir (məsələn, müəssisənin uçot siyasəti, işçi hesablar planı və s.).

**Balans (fransızca *balance-tərəzi*)** maliyyə hesabatının aşağıdakı 3 vacib elementi barədə miqdar informasiyalarını sistemləşdirir və göstərir:

- Aktivlər
- Öhdəliklər
- Kapital

Balans hər bir vəziyyətlərdə uçotun ən vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Balans mövzusunda yüzlərlə elmi əsərlər özünü göstərmişdir. XIX əsrin birinci yarısında, “**balansşünaslıq**” termini məşhurlaşmışdır. Bu dövrlərdə balansşünaslıq uçotun başlıca əsas hissəsi qismində tədqiq edildi. Keçmiş Sovetlər ölkəsində balansın qavranılmasında və onun yayılmasında rus alimi **A.P. Rudanovskinin**, Azərbaycanda isə **prof. Ə.S. Fərəcovun** çox böyük fəaliyyətləri olmuşdur.

Mühasibat balansının vacib hissəsi **balans maddələri (sətirləri)** sayılır. Balans maddələri hesabat dövrünün öncəsinə və axırına iqtisadi resursların (aktivləri) və onların ərsəyə gəlmə fərqli mənbələrinin (passivləri) fərqli növlərini göstərir (Səbzəliyev S.M. 2003: s.34).

Dünya təcrübəsində mühasibat balansının şaquli və üfüqi növlərindən işlədilir. Şaquli formada aktivlər balansın sol hissəsində, passivlər isə sağ hissəsində qoyulur.

Verilmiş dərəcədən asılı olmayaraq aşağıdakı bərabərliyə riayət edilməlidir:

$$\mathbf{AKTİVLƏR = ÖHDƏLİKLƏR + KAPİTAL} \quad (1)$$

$$\mathbf{AKTİVLƏR - ÖHDƏLİKLƏR = MÜLKİYYƏTİN KAPİTALI} \quad (2)$$

Azərbaycanın uçot təcrübəsində ikitərəfli tənliyin **J.B.Dümarş** vasitəsilə qanuniləşdirilmiş formasından işlədilir:

$$\mathbf{AKTİVLƏR = KAPİTAL + ÖHDƏLİKLƏR} \quad (3)$$

Maliyyə vəziyyətinin dinamikasını dəyərləndirmək üçün balans maddələrini likvidlik və öhdəliklərin vacibliyini cəhətləri üzrə sistemləşdirmək lazımdır. Bu mövqedə qurulmuş balansa **aqreqasiya olunan balans** adlanır. Müəssisənin real əmlakının və öhdəliklərinin cəhətlərinin təhlili aqreqasiya olunan balans üzrə aparıla bilər. Aqreqasiya edilən balansın sxemi cədvəldə qoyulur.

**Cədvəl 4: Aqreqasiya olunan balansın sxemi**

<b>AKTİV</b>	<b>PASSİV</b>
1. Əmlak	1. Əmlakın mənbələri
1.1. Səfərbər edilən aktivlər	1.1. Xüsusi kapital
1.2. Mobil dövriyyə aktivləri	1.2. Borc kapitalı
1.2.1. Ehtiyatlar və xərclər	1.2.1. Uzunmüddətli öhdəliklər
1.2.2. Debitor borcları	1.2.2. Qısamüddətli kreditlər və borclar
1.2.3. Pul vəsaitləri və onun ekvivalenti	1.2.3. Kreditor borcları

**Mənbə:** Rzayev Q.Q. 2004: s.160

Analitik balansın yuxarıda qoyulan sxemindən işlətməklə, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin bir sıra vacib cəhətləri əldə etmək olur:

- müəssisənin əmlakının toplam dəyəri;
- əsas və digər dövriyyədən kənar aktivlərin dəyəri;
- dövriyyə vasitələrinin dəyəri;
- material dövriyyə vəsaitlərinin qiyməti;

- debitor borclarının dərəcəsi;
- sərbəst pul vəsaitlərinin qiyməti;
- xüsusi kapitalın qiyməti;
- borc kapitalının dərəcəsi;

Müəssisə hər bir verilən maddənin mühasibat balansında və ya onun izahlarında müəssisənin əməliyyatlarına seçilmiş sistemləşdirilən yarım-maddələrə bölünməsinə açıqlamalıdır. Bütün maddə mahiy-yətinə görə yarım-maddələrə ayrılır. Həmin vaxt əsas təsərrüfat cəmiyyəti və hər bir törəmə cəmiyyətləri, asılı təşkilatlar və digər əlaqəli tərəflərdən alınmalı və ödənilməli məbləğlər xüsusilə açıqlanmalıdır.

Mühasibat balansı və qeydlərdəki informasiyaların göstəriciləri ilə açıqlanması Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının ehtiyaclarından, eləcə də gös-tərilən maddələrin cəhətlərindən, xüsusiyyətindən və onların məbləğlərinin həcmindən asılı olaraq dəyişir.

Mənfəət və zərərlər barədə hesabatda gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri barədə informasiyaları ilin əvvəlindən hesabat tarixinədək artan nəticəylə verilir.

“Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə “ 7№-li və “Qeyri-maddi aktivlər üzrə “ 12№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına aid olaraq, aktivlərin yenidən dəyərləndirilən siyasətin ilkin tətbiqi, uçot siyasətində fərqlilik olmaqla, 11№-li standartın müddəalarına aid deyil, 7№-li və 12№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına aid olaraq yenidən dəyərləndirilmə kimi baxılır. Aşağıdakılar uçot prosesində dəyişikliklər hesab olunmur: • mahiyyətə öncədən fərqlənən əməliyyatlara, hadisələrə və əməliyyatlara münasibətdə uçot siyasətinin hazırlanması; • təşkilatın öncələr həyata keçirmədiyi, yaxud əsaslı vaciblik daşımayan əməliyyatlara, hadisələrə və şərtlərə münasibətdə uçot siyasətinin tənzimlənməsi; • “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə “ 7№-li və “Qeyri-maddi aktivlər üzrə” 12№-li Standartlara uyğun olaraq aktivlərin yenidən dəyərləndirilməsinə dair uçot siyasətinin ilk dəfə tətbiqi.

Xərc maddələri sabitlik, proqnozlaşdırma və sonrakı iqtisadi səmərə əmələ gətirəcək potensial imkan meyarları şəklində biri-birindən fərqlənən cəhətləri

ayırmaq məqsədilə yarımaddələrə ayrılır. Həmin informasiya iki metoddan birinin işlənməsi ilə verilir.

**Birinci təhlil üsulu - məsrəflərin xüsusiyyətləri metodu adlanır.** Xərc-lər, mənfəət və zərərlər barədə hesabatın xüsusiyyətlərinə uyğun toplanır və müəssisənin fərqli xüsusiyyətlərinə dair ayrılır.

**İkinci təhlil üsulu - xərclərin cəhətləri üsulu və ya satışın maya dəyəri metodu sayılır.** Həmin xərclər vəzifələrinə aid olaraq satışın maya dəyəri, kommersiya xərcləri və inzibati xərclər kimi sistemləşdirilir.

**Cədvəl 5: “A” təşkilatın 31 mart 2021-ci il tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı (xərclərin cəhətlərinə dair) (manatla)**

Bölümün/ maddənin adı	Qeydlərə istinad	2020	2021
60	Əsas əməliyyat gəliri	x	x
61	Sair əməliyyat gəliri	x	x
	Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	x(x)	x(x)
	Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdırılmış işlər	x	x
	İstifadə edilmiş material ehtiyatları	(x)	(x)
	İşçi heyəti üzrə xərclər	(x)	(x)
	Amortizasiya xərcləri	(x)	(x)
	Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
	Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
	Əməliyyat mənfəəti (zərəri)	x(x)	x(x)
63	Maliyyə gəliri	x	x
75	Maliyyə xərcləri	(x)	(x)
81	Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətində (zərərində) pay	x(x)	x(x)
	Vergi qoymadan əvvəl mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
90	Mənfəət vergisi	(x)	(x)
80	Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)	x(x)	x(x)
	Hər səhm üzrə mənfəət	x	x
	Azaldılmış hər səhm üzrə mənfəət	x	x

**Mənbə:** <https://sai.gov.az/files/2021-1-225078884.pdf>, materialları əsasında Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Xərcləri funksiyalarına aid təsnifləşdirən təşkilatlar onların xüsusiyyətləri haqqında artıq informasiyaları, həm maddi həmçinin qeyri-maddi aktiv-lərin amortizasiyası xərclərini və işçi heyətinin qalması üzrə xərcləri verməlidir.

Adı verilən hesabatda və ya onun qeydlərində maliyyə hesabatının təşkil etdiyi dövr ərzində elan və ya deyilmiş səhmlər üzrə dividend-lərin məbləği də verilməlidir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın xərclərin funksiyaları üzrə forması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

“Əsas əməliyyat gəliri” başlıqlı 60-cı maddədə işin adi növlərindən daxilolmalar göstərilir. Dəqiq olaraq, həmin maddədə aşağıdakılar verilir:

- məhsulların və malların satışından gəlir;
- işlərin edilməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı daxilolmalar;
- təsərrüfat fəaliyyətinin fərqli cəhətləri ilə (fəaliyyətin adi növ-lərinə aid edilən) bağlı daxilolmalar.

Verilən daxilolmalar müəssisənin adi fəaliyyətdən əldə edilən gəlir-ləri kimi tanınır. Təşkilatın ixrac rüsumları müəssisənin gəlirləri sayılmır. Mühasibat uçotunda adi proses tiplərindən gəlirlər öndə, ayrılıqda verilməlidir.

“Satışın maya dəyəri” maddəsində hesabat vaxtında satılan məh-sulun istehsalına, işlərin edilməsinə və xidmətlərin göstərilməsinə edilən xərclər göstərilir. Ticarət fəaliyyəti ilə işləyən müəssisələr bu maddədə malların alış dəyəri ilə məbləğini verirlər. Onların satışından gəlirlər bu hesabat vaxtında uçota salınmalıdır. Dəyərli kağız ba-zarlarının professional iştirakçısı olan təşkilatlar hesabatın bu maddə-sində qiymətli kağızların alış (uçot) dəyəri ilə qiymətini göstərirlər.

Satılan məhsulların, iş və fəaliyyətlərin maya dəyərini seçərkən, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci ilin 23 iyun tarixli əmri ilə təsbit edilmiş “Borclara aid edilən xərclər” üzrə 13 sayılı MMUS-un tələbləri vacibdir.

“Ümumi mənfəət” maddəsinin dəyərləri mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın 1-ci və 2-ci fərqlərinin fərqi kimi həyata keçirilir.

“Kommersiya xərcləri” maddəsi məhsulların təchizatı, o cümlədən təda-vül xərcləri ilə əlaqəlidir.

“İnzibati xərclər” adi fəaliyyət tiplərinə dair xərclərə uyğun qoyulduqda, ümumistehsalat xərcləri sayılmır. Ümumistehsalat xərcləri həmin anda ayrıca maddə kimi verilir.

“Sair əməliyyat xərcləri” maddəsində bu xərclər verilir:

- vacib vəsaitlərin və digər aktivlərin satılması dəyərləri (pul vəsaitlə-rindən fərqlənən);

- vacib vəsaitlər və digər aktivlər təsərrüfatdan ayrıldıqda həyata keçirilən məhsul və mallarla əlaqəli xərclər;

- məhsul və malların satılması yekununda edilən xərclər. Vacib vəsaitlərin satılmış obyektlərinin və amortizasiya edilən digər aktivlərin qalıq dəyəri.

### **2.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində maliyyə nəticələrinin uçotu**

“Təşkilatların birgə fəaliyyəti haqqında maliyyə hesabatları üzrə” 21 №-li MMUS Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 29 dekabr 2007-ci il tarixli qərarı ilə təsbit edilmişdir. Həmin Standart “Birgə müəssisə-lərdə iştirak payı” adlı 31№-li MUBS-na aid edilmişdir ([www.maliyye.gov.az](http://www.maliyye.gov.az)).

21 №-li Standartın vəzifəsi asılı və ya törəmə təşkilat kimi yox, birgə müəssisə kimi seçilən qurumlarda iştirak payı rəhbərlərinin maliyyə hesabatlarının tənzimlənməsi üçün edəcəkləri praktikanın seçilməsidir.

Verilən Standart, Uçot Qaydaları sayılmaqla, Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu haqqında Qanunun 10-cu maddəsində seçilmiş kommersiya müəssisələri vasitəsilə edilən illik maliyyə hesabatları və toplanmış (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına həyata keçirilir.

Mühasibat uçotunu yaradan qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlar ilə həmin Standart arasında ziddiyyət olduqda,indiki Standart yaradılmalıdır.

Verilən Standart, birgə təşkilat vasitəsilə edilən əmə-liyyatların tipindən asılı olmayaraq sahibkar və investorların birgə təşkilatlarda rol paylarının və onların maliyyə hesabatlarında birgə təşkilatlarının aktiv, öhdəlik, gəlir və xərclərinin uçotu üçün verilməlidir. Amma, həmin Standart sahibkarların, ilkin tanınma vaxtı mənfəət və zərərələr barədə hesabat yolu ilə ədalətli dəyərinə dair qiymətləndirilən yaxud satış



üçün seçilmiş şəkildə aşağıdakı müəssisələrə məxsus birgə baxılan müəssisələrdəki paylarına verilmir:

- riskli kapital tipli müəssisələr;
- qarşılıqlı fondlar, investisiya paylı fondlar və analoji quruluşlar, həmçinin investisiya tipli sığorta fondları.

Həmin cür investisiyalar ədalətli dəyərlə dəyərləndiməli, ədalətli dəyərdəki dəyişikliklər isə onların olduğu dövrdə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda verilməlidir.

Birgə yoxlanılan təşkilatda iştirak payı olan sahibkar bu cəhətləri yerinə yetirdikdə, indiki Standartın proporsional konsolidasiya maddəsindəki tələblərin icrasından azad edilir:

- pay, satışa görə verilən kimi təsnifləşdirildikdə
- “Təşkilatların maliyyə hesabatları və (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları üzrə” 19№-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartının 11-ci maddəsində birgə nəzarət edilən təşkilatda rolunu oynayan əsas müəssisəyə birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını göstərməyə yol açan istisna tətbiq edildikdə;

19№-li MMUS-na aid şəkildə konsolidasiyadan və ya indiki Standartın 6-cı maddəsinə aid olaraq proporsional konsolidasiya üsulunun tətbiqindən azad edilmiş müəssisələr öz fərdi maliyyə hesabatlarını yeganə maliyyə hesabatları şəklində göstərə bilərlər (Abdullayeva Z.H. 2014: s.76).

Bəzi birgə fəaliyyətlərin proseslərində sahibkarın özlərindən hüquqi şəkildə asılı olan korporasiya, şərikli şirkət, digər müəssisə, və ya maliyyə strukturunun ortaya çıxmasından yox, sahibkarların şəxsi aktivlərindən və digər ehtiyatlarından işlədilir.

Sahibkar birgə yoxlanılan proseslərdə öz iştirak payı ilə bağlı maliyyə hesabatlarında aşağıdakıları verilməlidir (Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydaları”nın təsdiq olunması barəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2016).

- Sahibkarın baxdığı aktivləri və qarşılıqlı məsuliyyətləri;

- Sahibkarın birgə təşkilatının mal və ya xidmətlərinin satışı ilə əlaqəli etdiyi xərcləri və əldə etdiyi gəlir payını.

Proporsional birləşdirilməsinin tətbiqi sahibkarın birgə baxdığı aktivlərdəki payının və birgə məsuliyyəti payının sahibkarın balans hesabatına aid olduğu mənasına gəlir. Sahibkarın birgə baxılan müəssisənin gəlir və xərclərindəki payı onun mənfəət və zərərlər barədə hesabatına aiddir. Proporsional birləşmənin həyata keçirilməsi prosedurlarının bəziləri 19№-li MMUS-da göstərilən törəmə müəssisələrə investisiyaların birləşdirilməs prosesləri ilə eynidir.

**23№-li “Satış üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli aktivlərin uçotu və dayandırılmış əməliyyatlar üzrə”** MMUS-a uyğun formada satışa görə saxlanılmış olaraq tənzimlənən birgə nəzarət edilən təşkilatlardakı iştirak paylarının uçotu həmin Milli Mühasibat Uçotu Standartına aid aparılmalıdır.

Sahibkarla birgə müəssisə arasındakı proseslərinin aktivin qiymətdən düşməsinə təsbit etdiyini nəzarət etmək üçün sahibkar **“Aktivlərin qiymətdən düşməsi üzrə”** 24№-li MMUS-ə aid şəkildə, aktivin tənzimlənən məbləğini müəyyənləşdirir. İşlənmə dəyərini seçərkən sahibkar, aktivin davamlı istifadəsi və onun birgə təşkilat vasitəsilə axırda satılması şərtinə aid aktivdən irəli gələcək pul vəsaitinin hərəkətini dəyərləndirir.

Birgə müəssisənin rəhbərləri və ya operatorlarının hansısa qonolarları **6№-li “Gəlirlər üzrə”** MMUS-ə aid olaraq uçota alınmalıdır. Sahibkar əsaslı birgə müəssisələrdəki rolunun göstəricilərinin və növlərini və o cümlədən birgə nəzarət edilən təşkilatlarındakı mülkiyyət paylarına dair məlumatı verməlidir. Proporsional kon-solidasiya və ya iştirak payı metoduna görə sətirbəsətir hesabat üsulundan işlədərək, birgə nəzarət edilən müəssisələrdə öz rolunu tanıyan sahibkar, birgə müəssisədəki iştirak payları ilə bağlı cari aktivlərin, uzunmüddətli aktivlərin, cari öhdəliklərin, uzunmüddətli öhdəliklərin, gəlir və xərclərin hər birisinin məcmu dəyərində aid məlumatları verməlidir.

### **III FƏSİL. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

### **3.1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri**

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrindəki müəssisələrdə mühasibat uçotunun təşkili və təşkili qaydalarını tənzimləyən ən vacib daxili sənəd təşkilatın mühasibat siyasətidir. Mühasibat siyasəti, tətbiqi təşkilatın yekun maliyyə nəticələrinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərən mühasibat uçotu metodlarını və metodlarını düzəldir. İlk mühasibat uçot siyasətində mühüm rol oynayır. Müəssisə uçot siyasətini formalaşdırarkən “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu rəhbər tutur. Təşkilat bir sıra qaydaları və prosedurları müstəqil olaraq təsdiqləyir:

- Mühasibat uçotu üçün zəruri olan sintetik və analitik hesabları özündə əks etdirən iş mühasibat uçotu planları;
- İnteraktivasiyanın aparılması qaydası və əmlak və öhdəlik növlərinin qiymətləndirilməsi metodları;
- Sənəd dövriyyəsi qaydaları və mühasibat məlumatlarının işlənməsi texnologiyaları;
- Ticarət əməliyyatları üzərində nəzarət qaydası;
- Mühasibat uçotunun təşkili üçün tələb olunan həllər;
- İlk mühasibat sənədlərinin formaları.

Ancaq yuxarıda göstərilən qaydaların hamısının Azərbaycan Respublikasının Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olmasını göstərmək lazımdır. 29 iyun 2004-cü il tarixdə qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun özündə belə nəzərdə tutulmuşdur”:

2 Mühasibat qaydaları, bu Qanuna uyğun olaraq maliyyə hesabatları Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq tərtib edilməli olan mühasibat uçotu subyektləri üçün ilkin sənədlərin və mühasibat reyestrlərinin formasını təyin edən qaydalardır” (“2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında” A.R. qanunu).

Hər hansı bir təşkilatın mühasibat xidmətinin qarşısında duran əsas qanunlar bunlardır:

- Təşkilatın iş prosesləri və maliyyə nəticələri haqqında operativ idarəetmə, habelə investorlar, kreditorlar, vergi tərəfindən istifadəsi üçün zəruri olan tam və etibarlı məlumatların formalaşdırılması. və maliyyə orqanları, banklar və digər maraqlı tərəflər;

- Mülkiyyətin mövcudluğu və hərəkəti, maddi, əmək və maliyyə mənbələrindən istifadənin təsdiq olunmuş norma, standart və smetalara uyğun olaraq idarə olunmasını təmin etmək;

- Maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətindəki mənfi hadisələrin vaxtında qarşısının alınması, təsərrüfat ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi və səfərbər edilməsi.

Bu tapşırıqların icrası birbaşa təşkilat tərəfindən fəaliyyət müddətində həyata keçirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarına əks olunmasının tamlığından və vaxtında olmasından asılıdır ki, bu da öz növbəsində həyata keçirilmiş əməliyyatların sənədləşdirilmiş qeydiyyatının nəticəsidir. Təşkilatın mühasibat şöbəsi tərəfindən istifadəçilərinə təqdim olunan mühasibat məlumatlarının düzgünlüyü onun yerinə yetirilməsinin düzgünlüyündən asılıdır. Buna görə təşkilatlarda mühasibat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi prosesinə yalnız mühasibat xidmətinin işçiləri deyil, digər struktur bölmələrin işçiləri də böyük diqqət göstərməlidirlər, çünki təşkilatlardakı mühasibat uçotunun effektivliyi sənədlərlə işin düzgün təşkil olunmasından asılıdır. ticarət əməliyyatları faktının, yəni qanuni sübutlarının yazılı təsdiqidir.

Sənəd reyestrində mühasibat qeydləri üçün əsasdır və təşkilat ilə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan mübahisələrdə sübut kimi istifadə edilə bilər, bunlardan məhkəmələr və arbitraj orqanları da istifadə edirlər. Təşkilat ilkin uçotun təşkili və aparılması üçün bir sistem yaratmayıbsa, zəruri idarəetmə qərarlarını qəbul edərkən idarəetmə sistemi səmərəli işləməyəcəkdir. Bütün ticarət əməliyyatları təsdiqedicisi sənədlər əsasında qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda, ilkin mühasibat sənədləri yalnız vahid sənəd sənədlərinin vahid albomlarında olan formalara uyğun tərtib edildiyi təqdirdə nəzərə alın bilər. Beləliklə, mühasibat uçotunun əsas prinsiplərindən biri aydındır - qanuni iqtisadi hadisə baş vermədiyi üçün lazımi qaydada icra olunmayan bir ticarət əməliyyatı. Bundan əlavə, vergi orqanlarının qanunla müəyyən edilmiş

qaydada pozularaq mühasibat uçotunun aparılmasında günahkar olan vəzifəli şəxslərini inzibati məsuliyyətə cəlb etmək hüququna malik olduğuna diqqət yetirilməlidir. Hər sənəd ümumi göstəricilərdən ibarət olmalıdır. Bu göstəricilər rekvizit adlanır və hər hansı bir sənəd tərtib edilərkən bunlar tələb olunur (Abbasov Q.Ə. 2013: s.390).

Sənədin tərtib edilməsi üçün tələb olunan rekvizitlər:

1. Sənədin adı;
2. Sənədin hazırlanma tarixi;
3. nömrə;
4. Ticarət əməliyyatının məzmunu;
5. Komissiya üçün əsas;
6. Məsul şəxslərin imzaları.

Müəyyən edilmiş siyahı və sənəddəki detalların yerləşmə qaydası onun formasını təşkil edir. Sənədlərin formaları standart ölçüdədir. Tələb olunan detallara əlavə olaraq əlavə məlumatlar da qəbul edilir.

İlkin sənədlərin yoxlanılmasından sonra bütün məlumatlar qruplaşdırılır və müəyyən bir qaydada hesablarda qeyd olunur. Vergi orqanları tərəfindən ilkin mühasibat sənədləri ələ keçirilərkən vəzifəli şəxsin motivasiyaedici qərarı olmalıdır. Sənədlərin götürülməsi attestasiya edən şəxslərin iştirakı ilə məcburidir və götürmə protokolu ilə tərtib olunur, surəti təşkilatın rəhbərinə və ya baş mühasibinə təhvil verilərək təhvil verilir. Müsadirə olunan sənədlər protokolda və ələ keçirilmiş sənədin dəqiq adı və nömrəsi ilə siyahıda və təsvir olunan siyahıda göstərilir. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun aşağıdakı maddəsini də nəzərə almaq lazımdır”:

İlkin mühasibat sənədlərinin, mühasibat reyestrlərinin və qanuna müvafiq olaraq digər mühasibat sənədlərinin məzmunu ticarət sirridir (“2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında” A.R. qanunu).

“Mühasibat uçotunda avtomatlaşdırmadan istifadə edərkən bir sıra ilkin sənədləri kağız daşıyıcıları şəklində rədd edə bilərsiniz. Ancaq fondların hərəkəti ilə əlaqəli sənədlər və imzanın tələb olunduğu sənədlər kağız olmalıdır.

Beləliklə, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrindəki müəssisələrdə ilkin mühasibat uçotunun təşkili iqtisadi (və ya digər) əməliyyatlar və dövlətin tam və etibarlı əks olunmasını tələb edən müvafiq ilkin sənədlər və eyni zamanda bu müəssisənin fəaliyyəti. Mühasibat qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi, istifadəçilərə maliyyə məlumatlarının işlənməsinə və verilməsinə təsir göstərən ən vacib prosedur üsullarına riayət etməklə mümkündür. Maliyyə uçotunun quruluşu, bir təşkilatın iqtisadi fəaliyyəti haqqında etibarlı məlumat əldə etmək üçün ümumilikdə istifadə olunan elementlər sistemi kimi təmsil oluna bilər. Maliyyə uçotunun qurulması aşağıdakıları təmin edir:

1. Mühasibat uçotunun tənzimləyici tənzimlənməsi - mühasibat və maliyyə hesabatlarının qanunvericilik baxımından vahid qaydalarının və metodoloji əsaslarının yaradılması.

2. Mühasibat uçotunu təkmilləşdirmək və səmərələşdirmək üçün təşkilatların təşəbbüsləri. Mühasibat prosesi təşkilatın özü tərəfindən sənaye fəaliyyətləri, xidmətləri nəzərə alınmaqla hazırlanır.

3. Mühasibat uçotunda ümumi idarəetmə prinsiplərindən istifadə:

- sistemli bir yanaşma (vahid mühasibat siyasəti);
- proqram hədəfli idarəetmə;
- əməyin elmi təşkili (mühasibat işçiləri arasında vəzifə bölgüsü).

Azərbaycan Respublikasında “Mühasibat uçotu haqqında” Qanuna uyğun olaraq bir çox ölkədə tətbiq olunan klassik mühasibat sistemi tətbiq olunur. Bu sistemdə mühasibat prosesi bir-biri ilə əlaqəli ardıcıl mərhələlərin məcmusu kimi qəbul edilir:

- Təsərrüfat əməliyyatları və inventar sənədləşdirilərək ilkin analitik mühasibat məlumatlarının formalaşdırılması;

- Hesablama planı ilə nəzərdə tutulmuş ayrı mühasibat uçotu hesablarında xüsusi bir metod üzrə qruplaşdırılmış mühasibat məlumatlarının formalaşdırılması və ilkin mühasibat məlumatlarının təsnifatı ilə konsolidasiya edilmiş sintetik uçotun xüsusi reyestrlərində əks olunması;

- Müəyyən maliyyə və idarəetmə hesabatları formalarında əks olunan xüsusi hesabat məlumat metodologiyası nəzərə alınmaqla qruplaşdırılmış məlumatların ümumiləşdirilməsi və bunun əsasında formalaşması.

Menecer mühasibat işinin həcmindən asılı olaraq:

a) mühasibat xidmətini baş mühasibin rəhbərlik etdiyi bir struktur vahidi kimi qura bilər;

b) heyətdə mühasib vəzifəsini təqdim etmək;

c) müqavilə əsasında mühasibat ixtisası üzrə bir təşkilatın mərkəzləşdirilmiş mühasibat şöbəsinə və ya mütəxəssis mühasibə köçürülməsi;

d) mühasibat uçotunu şəxsən aparmaq.

Baş mühasib mühasibat uçotunda metodoloji əsaslara riayət etməkdən məsuldur, təsərrüfat əməliyyatlarının hesablarda nəzarətini və vaxtında əks olunmasını təmin edir, göstərilən ünvanlarda və şərtlərdə təqdim edilməsi üçün əməliyyat məlumatları və maliyyə hesabatları hazırlayır. Mühasibat uçotunun dəqiq bir təşkilini təmin etmək üçün mühasibat uçotu prosesinin bütün mərhələlərində mühasibat uçotunun təşkilini göstərən bir uçot siyasəti hazırlanır. Bütün hüquqi şəxslər üçün mühasibat uçotunun ümumi prinsipləri eynidir. Təşkilatların təşkilati və hüquqi xüsusiyyətləri yalnız ayrı-ayrı obyektlərin uçotu metodologiyasına təsir göstərir. Mühasibatdakı bütün mövcud xüsusiyyətlər maliyyə uçotunun konkret mövzularında nəzərə alınır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq, ölkə ərazisində yerləşən bütün hüquqi şəxslərdən mühasibat uçotunun aparılması tələb olunur. Balans hesabat tarixinə təşkilatın maliyyə vəziyyətini pulla ifadə edir. Balans maddi dəyərlər, səhmlərin miqdarı, hesabların vəziyyəti və investisiyalar haqqında bir fikir əldə etməyə imkan verir. Balans məlumatları təşkilat rəhbərliyi, vergi orqanları, bank, təchizatçı və digər kreditorlar tərəfindən sonrakı təhlillər üçün geniş istifadə olunur. Balans məlumatları müxtəlif yollarla qruplaşdırıla bilər. Qruplaşdırma üçün əsas meyar, fondun təşkilatın dövriyyəsidəki iştirakı və yerinə yetirdiyi funksiyalardır. Aktivlər və öhdəliklər qısamüddətli (ehtiyatlar, borclular, pul vəsaitləri, kreditorlar) və ödəmə müddətinə görə təqdim olunur. Balans, əmlakın dövriyyəsinə, likvidliyini

qiymətləndirməyə, təşkilatın əmlakına öz sərmayələrinizi hesablaməğa, öz kapitalınızın mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə, dövriyyə və likvidlik nisbətlərini və digər təxmin edilən göstəriciləri hesablaməğa imkan verir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabat balansla birlikdə hərtərəfli mənfəət təhlili üçün vacib bir məlumat mənbəyidir. Məqalələrinin qruplaşdırılması belə bir mərhələli təhlil aparməğa kömək edə bilər. Maliyyə nəticəsi - hesabat dövründəki mənfəət və ya zərər - hər hansı bir təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin ən vacib göstəricisidir. Kommersiya təşkilatları üçün fəaliyyətin ümumi maliyyə nəticəsi deyil, xalis və bölüşdürülməmiş mənfəət, örtülməmiş zərər göstəriciləri ilə xarakterizə olunan nəticə vacibdir. Mənfəət və zərər hesabatında olan mənfəətin formalaşması və istifadəsi barədə məlumatlar istifadəçilər tərəfindən təşkilatın maliyyə hesabatlarının ən vacib hissəsi kimi qəbul edilir (Financing SMEs and Entrepreneurs. 2016: p.161).

Kapitaldakı dəyişikliklər hesabatı hesabat dövrünün əvvəlindəki və sonundakı kapital məbləğinə nisbətən dövr üçün artım və ya azalma göstərir. Bu hesabat balansın öhdəlikləri ilə əlaqələndirilir və balans tarixindəki kapital qalıqları haqqında məlumatı hesabat dövrü ərzində hərəkəti barədə məlumatlarla tamamlayır. Bu hesabat təşkilatın kapitalını sətir-sətir, dövrün əvvəlindəki qalıqları, daxilolmaları və hesabat ilindəki istifadəsini və ilin sonundakı qalıqlarını göstərir.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində qiymət ayrışeçkiliyinin istifadəsi, bir istehlak istehlakı istehsal prosesinin həll olunmazlığı və nəticədə başqa bir istehlakçıya ötürülməsinin mümkün olmaması səbəbindən mümkün olur. Üçüncüsü, bir müəssisə qiymət təyin edərkən ilk növbədə istehlakçıya göstərilən xidmətin göstərilməsinə görə deyil, dəyərində diqqət yetirməlidir. Dəyər yalnız xidmətin faydalılığı ilə deyil.

Xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin daimi xərcləri ilə, xidmətin qiymətindəki mənfəətin payı optimallaşdırma nəticələrindən asılıdır. Müasir qiymət praktikasında geniş bir qiymət strategiyası sistemindən istifadə olunur:

- fərqli qiymət strategiyaları;
- rəqabətli qiymət strategiyaları;



- çeşid qiymətləri strategiyaları.

Rəqabətçi bazarın real şəraitində əksər istehlakçılar maraqlandıqları xidmət növü üçün qiymət səviyyəsi barədə tam məlumata malik deyillər. Nəticə etibarilə istehsalçılar, “bazar nüfuz etməsi” strategiyalarını, fərqlənmiş və çeşidli qiymət növlərini tətbiq edərək aktiv qiymət siyasətini həyata keçirmək imkanına sahibdirlər. Xidmətlərin qiymətlərinin formalaşması mallarla eyni metodlara əsaslanır. Üstəlik, mümkün olan maksimum qiymət xidmətin misilsiz üstünlükləri, mümkün minimum - istehsalına görə xərclər səviyyəsi və rəqib xidmətlərin qiyməti ilə müəyyən edilir. firmalar mümkün qiymətin orta səviyyəsini xarakterizə edir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində qiymətlərin mərhələli inkişafı aşağıdakı alqoritm şəklində təmsil oluna bilər:

- maya dəyəri;
- bazar qiymət təhlili;
- tələb və xərclərə əsaslanaraq bazar limitlərinin (yuxarı və aşağı) təyin edilməsi;
- satışın mümkün həcmnin qiymətləndirilməsi (qiymət hədlərinə əsasən);
- müxtəlif qiymət strategiyaları nəzərə alınmaqla qiymət seçimlərinin hesablanması.

Kiçik xidmət təminatçılarının məlumatların toplanmasında çox xərc tələb etmədən qiymətləri tez bir zamanda müəyyənləşdirməsinə imkan verən ən geniş yayılmış qiymət üsulları bunlardır:

- istehsal xərclərinə əsaslanır;
- tələbə (və ya istehlakçılar üçün xidmətin dəyərinə) diqqət yetirməklə;
- rəqabətə diqqət yetirməklə (və ya mövcud qiymət səviyyəsində);
- istehsal xərcləri ilə bazarın vəziyyəti arasında bir tarazlığın tapılmasına yönəldilməklə.

Rəqabətli qiymət üsulu, xeyli sayda kiçik istehsalçıya sahib olan böyük istehlakçı qrupları üçün davamlı sabit tələbin olduğu xidmət sahələrində tətbiq olunur. Bu xidmətlər standart olduğundan, aşağı sərhədləri orta istehsal xərcləri olacaq müəyyən bir yerli bazar daxilində onlar üçün praktik olaraq vahid qiymətlər

formalaşdırma biləcəyi aydındır. Bazarın vəziyyəti nəzərə alınmaqla xərclərə əsaslanan qiymətləndirmə metodu əvvəlki metodların birləşməsidir və yalnız bir xidmətin göstərilməsi xərclərinin deyil, həm də bazarın vəziyyətinin (istehlakçının tutumu və quruluşu) nəzərə alınmasını nəzərdə tutur.

Xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılması prosesi onların xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində digər mühasibat sahələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlər:

- Bu sahə, bir qayda olaraq, kiçik və orta biznesdə üstünlük təşkil edir;
- Fərqli vergi növlərini tətbiq etmək imkanı təmin edir;
- Xeyli miqdarda xərc (xərc);
- İstehsal dövrünün qısa müddətli olması səbəbindən bitməmiş işlərin olmaması;
- Xidmətlərin əhatə dairəsi genişləndirilmişdir.

Bəzi əməliyyat nümunələrini təqdim edək:

1) Təşkilat bir nəqliyyat şirkətinin xidmətlərindən istifadə etdi. Bu halda qarşı tərəfdən alınan xidmətlərin əks olunması belədir: 721 “İnzibati xərclər” 44 531 “Təchizatçılara və podratçılara qısamüddətli borclar”;

2) Şirkətimiz öz xidmətlərini başqa bir təşkilata təqdim etmişdir. Xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirlərin əks olunması: 211 “Alıcı və müştərilərdən qısamüddətli debitor borcları” 501 “Qısamüddətli bank kreditləri”;

3) Xidmətin dəyəri hesablanır, bundan sonra silinir. Göstərilən xidmətlərin dəyərinin silinməsi: 501 “Qısamüddətli bank krediti” 721 “İnzibati xərclər”;

4) Tərəfə göstərilən xidmətlər ödənilmişdir: 531 “Təchizatçılara və podratçılara qısamüddətli borclar” 223 “Cari bank hesabı”.

Xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirlərə əlavə olaraq, bu sahədə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində xərcləri (sözdə maya dəyəri) anlayışı mövcuddur. Xərclər (məsrəflər) üçün ən çox yayılmış mühasibat qeydlərini nəzərdən keçirin:

1) Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində çalışan işçilərin əmək haqqı əks olunur: 202 “İstehsal xərcləri” 533 “Ödəniş üçün personal qarşısında öhdəliklər”.

2) İşçilərin maaşlarından əks olunan sığorta haqları: 202 “İstehsal xərcləri” 522 “Sosial sığorta və təhlükəsizlik borcları”.

3) Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə xidmət üçün əks olunan maddi xərclər: 202 “İstehsal xərcləri” 201 “Material ehtiyatları” Müasir iqtisadi şəraitdə, dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin dar bir aralığına əlavə, əksər xidmətlər üçün pulsuzdur və bunlar bazar şərtlərinə, xidmət keyfiyyətinə və onların təmin edilməsi üçün xərclər səviyyəsinə əsaslanan istehsal təşkilatlarıdır. Bundan əlavə, müəssisə müstəqil olaraq həm qiymət strategiyasını və taktikasını, həm də qiymətləmə metodunu seçir və ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll edilməsinin ən yaxşı yolunu tapır. Beləliklə, qiymət kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrindəki müəssisələr üçün aktiv bir hədəf idarəetmə vasitəsidir. Beləliklə, bir təşkilatın xidmət sahəsindəki müəssisələrdə hesabat verməsi, əmlak və maliyyə vəziyyəti, qiymətləri və iqtisadi fəaliyyətin nəticələri haqqında mühasibat məlumatları əsasında formalaşmış vahid bir məlumat sistemidir.

Hər bir əməliyyat müvafiq mənbələrin xərclənməsini tələb edir. ABC sistemi bu məsrəfləri idarəetmə, mühasibat uçotu vasitələrindən və metodlarından, xüsusən gələcək və çəkilən xərclərin formalaşma yerləri və məsuliyyət mərkəzləri üzrə qruplaşdırılmasından istifadə edərək müəyyənləşdirir (<http://smb.gov.az/>).

ABC metodundan istifadə edərək, məsrəflərin bir hissəsi birbaşa xidmətlər, işlərlə birbaşa əlaqəli şöbələrin və ümumi bitki xidmətlərinin fəaliyyətinin xərcləri kimi təqdim edilərək birbaşa xidmətlər və digər hesablaşma obyektlərinə aid edilə bilər. Yaxşı dizayn edilmiş ABC sistemi, xərclərin ortalamasını minimuma endirməklə xərclərin təhrif olunmasının qarşısını alır. ABC metodu bu təhrifləri aradan qaldıraraq proseslərin və xidmətlərin həqiqi dəyərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Hər bir xərc maddəsi, sifarişlərin xərclərini bölüşdürdüyü öz bazasına malikdir. ABC metodu, əlavə xərclərin dinamikasını nəzərə almağa və bu növ xərclərin səbəblərini, habelə hazır məhsul və xidmətlərə aid etmə proseduru müəyyənləşdirməyə imkan verir. ABC metodu göstərir ki, bəzən xərclərə daha əhəmiyyətli təsir göstərilən xidmətlərin həcmi ilə əlaqəli olmayan amillər tərəfindən

həyata keçirilir. Bu metod idarəetmə mühasibat uçotu məqsədləri üçün çox vacib olan əlavə xərclərin ətraflı təhlilinə imkan verir. ABC metodu daha da inkişaf etdirildi, əməliyyatlara əsaslanan xərclərin idarə edilməsi ideyası - activitybasedcostingmanagement (ABCM) tətbiq olundu. Burada diqqət sifarişlərin əlavə xərclərinin bölüşdürülməsində deyil, mənbələri istehlak edən əməliyyatların müəyyənləşdirilməsindədir. Bu əməliyyatların tərifindən sonra bu mənbələrin idarə olunması üçün proqramlar hazırlanır. Nəticə, məsrəflər səviyyəsinin azalmasıdır. Xidmət müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkili üzrə müasir problemlərin təhlilinin nəticələri aşağıdakı istiqamətlərdə metodiki dəstəyin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir:

- 1) inteqrasiya edilmiş mühasibat sistemi çərçivəsində idarəetmə uçotu metodlarının inkişafı;
- 2) xidmət müəssisələrində vahid hesablar planının formalaşdırılmasına metodoloji yanaşmaların hazırlanması;
- 3) mühasibat reyestrlərinin təkmilləşdirilməsi.

Mühasibat uçotunun rəasional təşkili mühasibat və idarəetmə proseslərinin funksiyalarının həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Mühasibat sisteminin aləti kimi mövcuddur və nəzərə alınmalıdır:

- beynəlxalq təşkilatların tələbləri;
- elmi və texnoloji tərəqqi ilə əlaqəli proseslər;
- dövlətin iqtisadi sisteminin quruluşu;
- kadr və idarəetmə sahəsində ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması. Beləliklə, mühasibat uçotunun təşkili mühasibat sisteminin əsası və ayrılmaz elementidir. Mühasibat sisteminin qorunmasını, rəasional fəaliyyətini və təkmilləşdirilməsini, ona həvalə edilmiş funksiya və vəzifələrin yerinə yetirilməsini və müəssisənin səmərəli fəaliyyətini təmin edir.

### **3.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri**

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrindəki maliyyə hesabatlarının hazırlanması prinsipləri Ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq mühasibat və hesabat sisteminin dəyişdirilməsinə təcili ehtiyac var. Aparıcı Qərblə ölkələrinin təcrübəsi və beynəlxalq standartlarla uzun illər ərzində inkişaf etmişdir. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat şəraitində maliyyə hesabatları əvvəllər əsasən daha yüksək təşkilatlar (mərkəzi idarələr və nazirliklər) tərəfindən istifadə olunurdusa, müasir maliyyə hesabatları onsuz da investorları və tərəfdaşları cəlb etmək, təsisçiləri və səhmdarları sabitlik barədə məlumatlandırmaq üçün üfqi istifadəyə yönəlmişdir.

Mühasibat üçün əvəzolunmaz tələblərdən biri onun bütün maraqlı istifadəçilər üçün açıq olmasıdır. Bu tapşırıqın həyata keçirilməsində mühüm rol sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə təhlilinə həvalə edilmişdir. Onun köməyi ilə bir müəssisənin inkişafı üçün strategiya və taktikalar hazırlanır, planlar və idarəetmə qərarları əsaslandırılır, icrasına nəzarət edilir, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün ehtiyatlar müəyyənləşdirilir, müəssisənin nəticələri, bölmələri və işçiləri qiymətləndirilir. Maliyyə hesabatları ən tam, kifayət qədər obyektiv və etibarlı məlumat bazasını təmsil edir, bunun əsasında kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrindəki bir müəssisənin əmlakı və maliyyə vəziyyəti barədə fikir formalaşdırmaq mümkündür. Düzgün tərtib olunmuş hesabat bir sıra standart suallara cavab verə bilər:

- şirkət hesabat dövründə hansı əmlakla işə başladı?
- hesabat dövründə hansı şəraitdə işləmişdir
- Ötən dövr ərzində şirkət hansı maliyyə nəticələrini əldə etdi?
- Hesabat dövrünün sonuna qədər müəssisənin əmlak vəziyyəti necə dəyişdi?
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin perspektivləri nədir?

Bu cür suallar çox ola bilər, lakin bunlar müvafiq olaraq investisiya, maliyyələşdirmə və mövcud maliyyə nəticəsinin formalaşmasının qanunauyğunluqlarını əks etdirən üç böyük bloka bölünür:

1) müəssisəyə ayrılan maliyyə mənbələrinin olduğu yer sərmayə qoyuldu, yəni investisiya siyasəti nə qədər optimaldır;

2) tələb olunan maliyyə mənbələri haradan gəldi və müəssisə mənbələrinin strukturu nə qədər optimaldır;

3) müəssisənin müntəzəm gəlir əldə etmək baxımından nə qədər ritmik və sabit fəaliyyət göstərməsi, yəni hesabat dövrü üçün müəyyən edilmiş hədəflərlə və dinamikada müqayisədə maliyyə nəticələri necədir.

Bütün hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar öz fəaliyyətləri barədə illik maliyyə hesabatları təqdim etməlidirlər. İllik maliyyə hesabatları hesabat ilinin 58-də təqdim olunur və bir hüquqi şəxsin son maliyyə ili üzrə fəaliyyətinə dair hesabatlardır. İllik nəticələr hesabatı illik mühasibat hesabatıdır. Eyni zamanda, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, bütün təşkilatlar üçün hesabat ili təqvim ili - 1 yanvar - 31 dekabr daxil olmaqla hesab edilir. Yeni yaradılan təşkilatlar üçün ilk hesabat ili dövlət qeydiyyatına alındığı tarixdən müvafiq ilin 31 dekabrına qədər olan müddətdir və 1 oktyabrdan sonra yaradılan təşkilatlar üçün qeydiyyatdan keçdikləri tarixdən 31 dekabr tarixinədək hesab edilməsinə icazə verilir. İllik mühasibat hesabatları şirkətin maliyyə sabitliyini təmin edərək səmərəli idarəetmə problemlərini həll etməyə imkan verir. Şirkətin aktiv və öhdəliklərinin vaxtında bölüşdürülməsi, borc alınmış vəsaitlərin mövcudluğu, mənbələrinin mənbələrinin xarakteri barədə tam məlumat almağa imkan verən illik maliyyə hesabatlarıdır. Yüksək keyfiyyətli illik maliyyə hesabatları müəssisənin sabitliyini, yüksək likvidliyini təmin etməyə imkan verir. Maliyyə hesabatları, təşkilatın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər barədə ədalətli və tam bir təsəvvür yaratmalıdır. Təşkilatın maliyyə vəziyyəti fəaliyyətinin etibarlı və tam mənzərəsini formalaşdırmaq üçün kifayət qədər məlumat yoxdursa, əlavə göstəriciləri və izahatları təkbaşına əlavə etmək hüququ vardır. Bunlar balansın və mənfəət və zərər hesabatının ayrı-ayrı maddələrinin şifrələrini açmaq ola bilər. Maliyyə hesabatları hazırlanarkən bitərəflik tələbinə əməl edilməlidir: hesabatlardakı məlumatlar müxtəlif istifadəçilər qruplarının maraqlarına cavab verməlidir (Aga A. 2015).

Maliyyə hesabatlarının hər bir ədədi göstəricisi üçün ən azı iki il - hesabat və əvvəlki hesabat üçün məlumatlar verilməlidir. İstisna ilk hesabat dövrü üçün hazırlanmış hesabatdır. Yalnız hesabat dövrü üçün məlumat verir. Təşkilat daha uzun müddətə - üç, dörd, beş il və s. Müqayisə etməyə qərar verə bilər. Bu, müvafiq sütunların (sətirlərin) mühasibat formalarına daxil edilməsinə ehtiyac yaradır. Əvvəlki və hesabat dövrləri üçün məlumatların müqayisə edilməməsi halında, birincisi mühasibat uçotuna dair tənzimləmə sənədləri ilə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq düzəldilir. Hər bir əhəmiyyətli düzəliş, səbəb olan səbəbləri göstərən izahatlarda açıqlanmalıdır. Təşkilatın hesabatında ayrıca balanslara ayrılanlar da daxil olmaqla bütün ayrı bölmələrin fəaliyyət göstəriciləri daxil edilməlidir. Mühasibat hesabatları müvafiq uçot qaydaları ilə nəzərdə tutulmadıqca, aktivlər və öhdəliklər, mənfəət və zərər maddələri arasında əvəzləşdirməyə icazə vermir. Hesabat məlumatlarının ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə fərdi maliyyə hesabatları və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları ayrılır. Fərdi maliyyə hesabatları birbaşa təşkilatlar tərəfindən hazırlanır. Mühasibat uçotu metodunun bir elementi kimi bu hesabat yalnız təşkilatın maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticələrini xarakterizə edən bir məlumat funksiyasını deyil, həm də hər bir mühasibat sonunda mühasibat məlumatlarının düzgünlüyünə sistemik bir nəzarət təmin edən bir nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Buna görə bütün təşkilatlar hər hesabat dövrü üçün fərdi maliyyə hesabatları hazırlamalıdır. Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs olan bütün təşkilatlar üçün mühasibat işinin ortaq əsas prinsip və qaydalarına əsasən hesabat göstəriciləri bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlamalıdır.

Hesabat göstəricilərini formalaşdırarkən təşkilat qiymətləndirmə, təbiət və baş vermə şəraitindən asılı olaraq müəyyən bir göstəricinin əhəmiyyət dərəcəsini müəyyənləşdirir. Bu vəziyyətdə, hesabat dövrü üçün müvafiq məlumatların cəminə nisbəti ən azı 5% olan bir məbləğ əhəmiyyətli olaraq tanınır. Təşkilat, maddi məlumatları maliyyə hesabatlarında əks etdirmək məqsədi ilə, göstəriləndən fərqli bir başqa meyardan (yəni az və ya çox 5%) istifadə etməyə qərar verə bilər. Əhəmiyyətlilik prinsipinə əsaslanaraq, fərdi aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və

təsərrüfat əməliyyatları, habelə kapitalın komponentləri üzrə göstəricilər maraqlı olduqları halda, əhəmiyyətli olduqda, maliyyə hesabatlarında ayrıca göstərilməlidir. Təşkilatın maliyyə vəziyyətini və ya maliyyə nəticəsini qiymətləndirmək mümkün deyil. Hər bir əhəmiyyətli göstərici maliyyə hesabatlarında ayrıca təqdim olunur. Göstəricilərin müqayisəli olması bir hesabat dövründən digərinə uçot siyasətinin tətbiqi ardıcılığı sayəsində əldə edilir. Lakin mühasibat siyasətinin tətbiqində tutarlılıq prinsipi bir məqsəd deyil və yeni mühasibat metodlarının tətbiq edilməsini məhdudlaşdırmamalıdır. Buna görə də, mühasibat siyasətində dəyişiklik baş verdiyi təqdirdə, təşkilat bu dəyişiklikləri hesabat əlavəsində göstərməlidir ki, hesabat məlumatlarının istifadəçiləri yeni mühasibat metodlarının tətbiqinə uyğun olaraq müəyyən düzəlişlər edə bilsinlər. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında bu mühasibat prinsiplərinə və tələblərinə riayət edilməsi hesabat məlumatlarının istifadəçilərinin onları maraqlandıran qurumun fəaliyyətinin həqiqi və obyektiv mənzərəsini formalaşdırmasına kömək edir. Həm də illik maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların xarici istifadəçiləri arasında şirkətin sabitliyi barədə təsəvvürə sahib olmağın son dərəcə vacib olduğu bank strukturları da var. İllik maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların daxili istifadəçiləri təşkilatın rəhbərliyi, səhmdarları və ianəçiləridir. Maliyyə hesabatları mühasibat obyektlərinin iqtisadi məzmununa uyğun növləri üzrə genişləndirilmiş qruplaşdırılması sayəsində təşkilatın iqtisadi və maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini özündə cəmləşdirir. Bu cür mühasibat obyektləri qrupları maliyyə hesabatlarının elementlərini təşkil edir. İllik hesabatın hazırlanmasından əvvəl hazırlıq işləri aparılır. Hər şeydən əvvəl, illik əmlak və öhdəliklər siyahısını aparırlar. İntinventarlaşdırmanın nəticələri təşkilat rəhbəri tərəfindən nəzərdən keçirilir. İntinventarlaşdırma nəticəsində aşkar edilmiş mühasibat məlumatları ilə inventar məlumatları arasındakı uyğunsuzluğa görə müvafiq mühasibat uçotu aparılır. Nəticədə, mühasibat məlumatları, inventarlaşdırma ilə müəyyən edilmiş faktiki məlumatlarla tam uyğunlaşdırılır. Bütün hazırlıq işləri başa çatdıqdan və əmlak və maliyyə öhdəliklərinin inventarizasiyası nəticələrinin uçotunda əks olunduqdan sonra balans və digər maliyyə hesabatları tərtib olunur. Maliyyə hesabatlarının tərtib



olunmasının əsasını Baş Kitab hesablarının qalıqları və mühasibat reyestrlərinin məlumatları təşkil edir. Hesabat formalarının doldurulması qaydası əvvəlcədən qruplaşdırılmış və ümumiləşdirilmiş məlumatların mühasibat reyestrlərindən sifariş edilmiş bir sistemə ötürülməsidir. Mühasibat formalarında silinmə və ləkə olmamalıdır. Fərqli maliyyə hesabatlarında verilən bir sıra göstəricilər üst-üstə düşür. Buna görə hesabat formalarının doldurulmasının düzgünlüyü üçün vacib bir nəzarət nöqtəsi mühasibat göstəricilərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir. Mövcud qanunvericilik izahlı qeydin hazırlanması üçün yalnız ümumi tələbləri müəyyənləşdirir və buna görə də hər bir təşkilat izahlı qeyddə göstərilən məlumatların miqdarını müstəqil olaraq müəyyənləşdirir. Bununla birlikdə, mühasibat məlumatlarının istifadəçilərinin maraqları nəzərə alınaraq, izahat qeydində əlavə məlumatlar verilməlidir. Beləliklə, illik maliyyə hesabatları tərtib edilərkən təşkilatın hesabat dövrü işinin nəticələrini əvvəlki dövrlər üçün müvafiq nəticələrlə müqayisə etmək lazımdır. Bu, illik maliyyə hesabatları təhlil edilərkən şirkətin inkişaf tendensiyalarını daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. İllik maliyyə hesabatları tərtib edilərkən təşkilatın fəaliyyəti barədə məlumatlar bütövlükdə istifadə olunmalıdır - bütün şöbələri, nümayəndəlikləri, filialları, törəmə müəssisələri və s. Bu, illik maliyyə hesabatlarını təhlil edərkən şirkətin nə qədər bərabər inkişaf etdiyini müəyyənləşdirməyə, regional bölmələrin inkişafına regional amillərin təsirini nəzərə almağa imkan verir. Həm də illik maliyyə hesabatları tərtib edilərkən şirkətin kommərsiya fəaliyyətinin əldə edilmiş nəticələrini planlaşdırılmış göstəriciləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Bu, idarəetmənin nə qədər effektiv olduğunu, şirkətin inkişaf strategiyasının nə qədər yaxşı seçildiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yoxlanılan və sənədləşdirməyə hazır olan illik maliyyə hesabatları şirkət rəhbəri, baş mühasibi tərəfindən imzalanmalı və eyni zamanda hüquqi şəxsin möhürü ilə təsdiqlənməlidir. Hesabat reallığı üçün əsas şərtlər (hesabatvermə prinsipləri) bunlardır:

- hesabat dövründə həyata keçirilmiş ticarət əməliyyatlarının əks olunmasının tamlığı;
- gəlir və xərclərin hesabat dövrlərinə aid edilməsinin düzgünlüyü;

- cari istehsal xərcləri (bölüşdürmə xərcləri) və kapital qoyuluşlarının fərqləndirilməsi;
- analitik uçot məlumatlarının sintetik mühasibat məlumatlarına uyğunluğu;
- ticarət əməliyyatlarını əks etdirmək və mühasibat uçotu maddələrini qiymətləndirmək üçün qəbul edilmiş mühasibat siyasətinə uyğunluq;
- illik balansın bütün maddələrinin və digər illik hesabat formalarının inventar məlumatları ilə təsdiqlənməsi.

Maliyyə hesabatları Baş Kitabın sayılı sintetik hesablarına və jurnallarda, əmrlərdə, hesabatlarda təqdim olunan analitik mühasibat reyestrlərinə əsasən tərtib olunur. İllik hesabatdan əvvəl hesabat formalarına daxil olan məlumatların vaxtında, tam və obyektiv göstərilməsini təmin edən hazırlıq işləri aparılır. Baş mühasib illik hesabatın tərtib edilməsi prosedurunu planlaşdırır. Sonra, bu plan mühasibat şöbəsində iqtisadçıların və digər mütəxəssislərin iştirakı ilə müzakirə olunduqdan sonra, illik hesabat üzərində işləmə tarixlərinin elan olunduğu, ifaçıların göstərildiyi və işə cəlb olunan işçilərin brifinq iclasının keçirildiyi bir əmr verilir.

Hazırlıq işinin növbəti mərhələsi dekabr sifariş jurnallarının bağlanmasıdır. Bundan əlavə, dekabr ayı üçün sifariş jurnallarının cəmi debet üzrə dövriyyənin nəticəsinin hesablandığı və hər hesabın qalığının göstərildiyi baş dəftərə köçürülür. Analitik dəftərlərdən alınan məlumatlar ümumi kitabdakı məlumatlarla uzlaşdırılır. Daha sonra, analitik dəftərlər və Baş kitab əsasında balans və digər hesabat formaları tərtib olunur. Uyğun hesablar maliyyə nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün aylıq və ya ilin sonunda bağlanır. Sistematik və xronoloji qeydlər, sintetik və analitik uçot məlumatları fərqli qeydlərdə olan cəmi müqayisə olunmaqla yoxlanılır. İntinventarlaşdırma obyektləri, vaxtı, qaydası müəssisə rəhbəri və ya onun səlahiyyətli orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Komissiyanın şəxsi tərkibi və inventarizasiyanın vaxtı müəssisə rəhbərinin əmri ilə elan edilir. İntinventarlaşdırma komissiyasının tərkibinə müəssisə rəhbərliyinin nümayəndələri, mühasibat xidmətinin işçiləri və digər mütəxəssislər daxildir. İntinventarlaşdırma başlamazdan əvvəl mühasibat şöbəsi bütün daxil olan və çıxan sənədlərin məlumatlarını tamamilə işləyib analitik mühasibat uçotuna yazmaq və hesab qalıqlarını çıxarmaq məcburiyyətindədir.

Anbarlarda maddi dəyərlər ad, sinif və ölçüyə görə sıralanır və yığılır; saxlama yerlərində yoxlanılacaq materialların miqdarını, çəkisini və ölçüsünü göstərən etiketlər əlavə olunur.

### **3.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlir və xərclərin uçotunda kompüter texnologiyasından istifadə məsələləri**

İKT sektoru bir çox ölkələrdə olduğu kimi postsovet məkanında da prioritet fəaliyyət sahəsi kimi tanınır. Azərbaycan İKT sənayesində ən yüksək artım tempinə sahib ölkə hesab olunur və bu tendensiyanın gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir. Bu, müvafiq sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətində də öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə sistemli işlər informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində müəyyən edilmiş strategiyaya əsaslanır. Hansı ki, müvafiq sahədə atılacaq addımları da əhatə edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə respublikanın hərtərəfli inkişafını təmin etməklə yanaşı həm iqtisadi fəaliyyət, həm də milli təhlükəsizlik sahəsində xüsusi rol oynayır. Respublikamızın Qafqaz bölgəsində oxşar strategiyaya sahib yeganə dövlət olduğu qeyd olunur. Strategiya çərçivəsində görülən tədbirlər müxtəlif səviyyələrdə dövlət qurumlarında İKT-yə istinad edərək praktik fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə səbəb oldu. Belə qurumlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsidir. Bu yaxınlarda Azərbaycan dövlətlərarası və daxili sosial-iqtisadi tərəqqi yollarını göstərən sistem maneələri ilə qarşılaşdı. Bunlardan ən əhəmiyyətli təbii ehtiyatların ixracından yenilikçi mənbəyə, yəni qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid mərhələsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) payının artmasıdır. İKT-nin əhəmiyyətinin tam başa düşülməsi və düzgün qiymətləndirilməsi ölkənin ali rəhbərliyi tərəfindən təsdiqlənmiş 2 əsas aktda öz əksini tapmışdır:

1. “Müstəqilliyin inkişafında informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində Milli Strategiya (2003-2012)” Azərbaycan daha sonra 17 fevral 2003-cü ildə təsdiqlənən Milli Strategiya adlandırıldı. Prezident Heydər Əliyev.

2. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və İKT-nin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı (2005-2008).

Fərmanın icrası çərçivəsində “bir pəncərə” prinsipi ilə dövlət orqanlarının onlayn xidmətlərinin təşkili və istifadəsi məqsədilə Milli Sertifikat Mərkəzi yaradıldı, Elektron İmza təqdim edildi. Elektron Hökumət Portalı yaradıldı. Burada bütün dövlət qurumlarının xidmətlərini bu Portalda quraşdırmaq üçün işlər aparılır. Nəticədə daxili İnternet sektorunun inkişafı, qiymətlərdə qat-qat azalma, Qlobal Şəbəkəyə, eləcə də genişzolaqlı, simsiz və mobil mənbələrə qoşulmağın ən yeni üsullarının təbliği, provayderlər üçün əlverişli şəraitin yaradılması, Azərbaycanın İnternetə girərək ələ keçirilməsinin miqyası dəfələrlə artmışdır. Nəzərə alsaq ki, 2010-cu ildə hər 100 nəfərə 50 İnternet istifadəçisi düşürdüsə, 2011-ci ildə bu rəqəm Cümhuriyyətin ümumi əhalisinin 60 faizinə qədər artmışdır. İnternet istifadəçilərinin demək olar ki, 50% -i genişzolaqlı İnternetə sahib idi. Bu, dünya üzrə orta göstəricini təxminən 2,5 dəfə üstələyir. Məqsəd, “onlayn” rejim olan şəbəkə sistemi daxilində müxtəlif məlumatların ötürülməsi ilə mərkəzləşdirilmiş regional ofis tərəfindən təmin edilir. Bu, geniş miqyaslı bir elektron təhsil şəbəkəsinə sahib olmağın əvvəllər tətbiq olunan bir nümunəsidir. Gömrük sahəsində aparılan işlər ümumi sistemin, yəni “Elektron Azərbaycan” ın bir hissəsi olan ölkədə idarəetmə sisteminin inkişafı proqramının əsas elementlərindən biridir. Elektron gömrüklər, Elektron Azərbaycan proqramının tətbiqi ilə əlaqədar formalaşmış normativ sənədlər paketinə istinadla tətbiq olunur. İnformasiya biznesini dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün proqramdakı digər bir qaynaq da “Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında” Fərmana uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə yaradılan Azexport.az veb saytıdır. Bu saytın əsas məqsədi yerli istehsal məhsulları haqqında məlumatları idarə etmək və təqdim etmək və yerli firmaların məhsul və xidmətlərini xarici və daxili bazarlara satması üçün təsirli bir platforma yaratmaqdır. Bu sayt potensial alıcılara dünyanın istənilən yerində Azərbaycan məhsullarına asanlıqla giriş imkanı verən ən məşhur elektron ticarət platformalarına inteqrasiya olunmuşdur. Bu hədəfə çatmaq üçün aparıcı xarici və yerli lojistik təşkilatlar sayta

qarşılıqlı faydalı əsaslarla giriş əldə etmişlər. Azexport.az, VISA, MasterCard və American Express kartlarından istifadə etməklə səmərəli və təhlükəsiz ödəmə həyata keçirməyə imkan verir (<https://cabmin.gov.az/az/document/3251/>).

Sayt mükəmməl geribildirim sistemi ilə seçilir. Daim təkmilləşdirilən, sərfəli, istifadəsi asan, təhlükəsiz, gəlirli Azexport.az Azərbaycan markalarını bütün dünyaya daha da yaxınlaşdırır. Son 15-20 ildə dünyada informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı iqtisadiyyata ciddi təsir göstərmişdir. Təsirlər iqtisadiyyatda müxtəlif dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dəyişikliklər arasında ən diqqət çəkənlərdən biri də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOM) artmasıdır. Keçmişdə İKT-nin inkişafı həqiqətən KOB-lərin sayının artmasında mühüm rol oynamışdır. Çünki İKT-nin inkişafı və KOB-lərin üstünlükləri kiçik sahibkarlara maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa və gəlirlərini artırmağa imkan verdi. Nəticə olaraq son illərdə bir çoxları kiçik sahibkarlıq formasında işləməyə meyllidir. Günümüzdə İKT iqtisadiyyatı dünyanın bütün ölkələrində, maliyyə və bankçılıq sahələrində geniş yayılmışdır. İqtisadiyyatın məlumatlandırma səviyyəsi artdı və kiçik sahibkarlar, yenilik sahəsindəki iri sahibkarlar kimi, onsuz da ani məlumat ala və yeniliklər tətbiq edə bildilər. Yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik və orta müəssisələr həm fiziki, həm də hüquqi şəxs kimi faydalana bilər. Yəni KOM-lar öz məhsullarını ən yaxın bazarlara çıxara bildilər. İxracatda KOBİ-lərin payı praktik olaraq aşağı idi. Ancaq İKT-nin inkişafı KOBİ-lərin xarici ölkələr də daxil olmaqla ucqar bazarlara çıxışını genişləndirdi. Bu, xüsusən İnternetin inkişafından sonra özünü büruzə verdi. İnternet dünyanın ən ucqar guşələri üçün bir bazar yaratdı. Bu cür bazarlara görmə qabiliyyəti olsa da, məlumat mübadiləsi yolu ilə onların əsas iştirakçısı olmaq mümkündür. Yalnız dil fərqliliyi vizual bazarlara çıxışı çətinləşdirdi. Dil faktoru olmadan, böyük transmilli şirkətlər kimi KOBİ-lər bütün bazarlarda ən son xəbərləri və yenilikləri asanlıqla tapa bilərlər. İKT-nin inkişafı dünya miqyasında bir sistem yaratdı. Vizual bazarın əsas elementi olan elektron ticarət və elektron ödəniş sistemində, KOBİ aktiv bazar iştirakçılarına çevrilmişdir. Elektron ticarətin inkişafı sahibkarların əksəriyyətini formalaşdıran CBS üçün böyük üstünlüklər yaradır.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, elektron ticarət KOB-lərin dünya ticarətindəki payını artırmağa kömək edir. Elektron ticarət potensial müştərilərə dünyada satılan məhsullar haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, daha ucuz və daha sərfəli məhsullar istehsalçılar arasında rəqabətin artmasına və əməliyyat xərclərinin azalmasına kömək edir. Elektron ticarət bazarı həm alıcıya, həm də satıcıya yaxınlaşdırır, seçimi genişləndirir və yeni satıcıların daha sürətli paylanması üçün şərait yaradır. Azərbaycanda KOBİ-lər də İKT-dən faydalanırlar. Düzdür, ölkəmizdə KOB-lərin inkişafında İKT-nin rolu inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu qədər deyil. Bununla yanaşı, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlar informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki imkanlardan istifadə etməlidirlər və son illərdə İKT-nin üstünlüklərindən daha geniş istifadə olunur. Azərbaycan təcrübəsində informasiya sistemlərindən kütləvi istifadə 2008-ci ildən başlayır. Lakin, bu tarixdən əvvəl İKT ondan istifadə etmişdi, lakin o qədər də geniş yayılmamışdı. 2008-ci ildə “bir pəncərə” prinsipi ilə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatına başlanması iqtisadi fəaliyyətə liberal yanaşmanın təzahürüdür və saxta elektron xidmətlərdən istifadənin əsasını qoymuşdur (Rijkers et al 2014: p.90).

1 yanvar 2008-ci ildən etibarən ölkəmizdə bir iş qurma prosedurları sadələşdirilmişdir. Bu baxımdan 25 oktyabr 2007-ci il tarixində dövlət başçısının fərmanına uyğun olaraq bütün inzibati qeydlər sinxronlaşdırıldı. Yəni bütün qeyd məsələləri almağa yönəldilmişdir. Yeni sistem 2009-cu ilə qədər bu qaydalarla işləyirdi. Ancaq 2009-cu ildən bəri Elektron Pəncərə təqdim edildi və elektron sənədlər əldə edildi. Əslində “pəncərə” sisteminə keçidin məqsədi elektron qeydiyyatı gücləndirmək idi. 2009-cu ildə qeydiyyatın elektron formada olmasına baxmayaraq, sahibkarlar hələ də Vergilər Nazirliyində qeydiyyatdan keçməli, bürokratlarla əlaqə qurmalı, müəyyən sənədləri toplayıb təqdim etməli və dövlət rüsumu ödəməli idilər. Bu prosedurlar tətbiq etdikləri ilə müqayisədə nisbətən qısa və sadə olmasına baxmayaraq bir neçə gün çəkdi. Bütün qorxular 1 iyul 2011-ci ildə sona çatdı. Azərbaycanda fərdi statusu ilə iş görmək istəyən sahibkarlar MDB məkanında ilk dəfə onlayn qeydiyyatdan keçiblər. İnternet vasitəsilə cəmi 3 dəqiqə ərzində fiziki şəxslər vergi orqanlarına gəlmədən və vaxt itirmədən Vergilər

Nazirliyinın Vergi Məcəlləsinə əsasən bir VÖEN (vergi ödəyicisinin identifikasiya nömrəsi) əldə edə və rəsmi iş fəaliyyətinə gedə bilərlər. Tarixdə ilk dəfə Bir Pəncərədən istifadə KOBİ-lər tərəfindən istifadə edilmişdir. Böyük sahibkarlıq subyektləri 2012-ci ildən bəri keçib (Abbasov Q.Ə. 2013: s.390).

Bununla yanaşı, elektron formadan istifadə edən sahibkarların kütləvi qeydiyyatı KOBİ-lərdə müşahidə olundu. 1 İyul 2011 - 1 Fevral 2013 tarixləri arasında 60 min 923 nəfər elektron formada qeydiyyata alındı. 1 fevral 2013-cü il tarixinə qədər qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin ümumi sayı 489.180 min nəfərdir. Elektron xidmət KOBİ-ləri üçün faydalı olan digər bir yenilik də onlayn vergi sənədləridir. 2013-cü ilin yanvar ayı etibarilə ölkəyə göndərilən elektron bəyannamələrin payı 91,2% təşkil edib. Vergilər Nazirliyindən başqa digər dövlət qurumları da elektron xidmətləri gücləndiriblər. Xüsusilə 2012-ci ildən bəri elektron formada xidmətlər təklifi daha sərt hala gəldi və sahibkarlar da bu xidmətlərdən bəhrələndilər. Elektron xidmətlərdən istifadə edənlər arasında KOBİ-lər müxalifətçi olaraq qalmağa davam etdilər.

## NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işi aşağıdakı fundamental nəticələrə və tövsiyələrə imkan verir.

1. Kiçik və orta sahibkarlıqda inkişaf etmiş bir bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə işgüzar fəaliyyət üçün prioritet obyektidir. Kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun genişlənməsi müasir iqtisadi reallığın tendensiyalarından birinə çevrildi. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında xidmət sektoru dinlənilib.

2. “Xidmət” kateqoriyasında elm adamlarının konseptual mənzərələrinin təkamülünün öyrənilməsi, bu konsepsiyanın təfsirləri bu iqtisadi kateqoriyanın tükənməz tərifli olmadığını göstərdi. Fikrimizcə, xidmətə əsasən, istehlakçı üçün faydalar və faydalarını yerinə yetirmək prosesində fəaliyyət növü kimi başa düşülməlidir və xidmətlər göstərilməsi prosesində istənilən nəticə yaradılır.

3. Mühasibat sisteminin inşasına təsir edən xidmətlər dairəsinin aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir: kiçik və orta sahibkarlığın üstünlük təşkil etməsi; Maddi və qeyri-maddi xidmətlər, istehsal və qeyri-məhsuldar xidmətlər üçün bütün xidmətlərin cari bölgüsü; müəssisələr tərəfindən göstərilən xidmətlərin fərdi və eksklüziv xarakteri; dolayı xərclərin əhəmiyyətli payı; qısamüddətli istehsal dövrü səbəbindən natamam istehsalın olmaması; İstehsal prosesinin (xidmətlərin göstərilməsi) və xidmət istehlakı prosesinin təsadüfi; Təqdim olunan xidmətlərin şaxələndirilmiş bir təbiəti, istehsal və istehlak proseslərinin eyni tarixi, sonrakı satış və istehlak üçün nəzərdə tutulmuş xidmətin saxlanılmasının mümkünsüzlüyü, istehsal prosesində birbaşa işləməsi, göstərilən xidmətlərin yüksək şaxələndirilməsi, müxtəlif vergi rejimindən istifadə etmək imkanı; Xidmətlərdə müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənən tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri.

4. Xidmət sektorunun xidmətlərinin xüsusi xüsusiyyətləri iki istiqamətə idarəetmə uçotunun metodologiyası, metodologiyası və təşkili üçün təsir göstərir: xərclərin hesablanması və xidmətlərin dəyərini hesablamaq (özlərini tərkibi səviyyəsində özünü göstərir) Hesablama bölməsinin hesablanması, hesablama bölməsinin, mühasibat uçotunun ötürülməsi metodunun, birbaşa xərclərin, natamam istehsalın olmamasının çətinləşməsinin, natamam istehsalın olmamasının (vaxtın



vaxtı çərçivəsi olmaması); yerüstü xərclərin qiymətində əhəmiyyətli bir pay); Xidmətlərin azaldılmış istehsal dəyərindən istifadə imkanları).

5. Xidmət sektorunda uçotu yaxşılaşdırmaq üçün, yerli göstəricilərin (investisiya, inflyasiya nisbətində, inflyasiya), ümumi iqtisadi göstəricilərin (xalis aktivlərin ölçüsü və onların dinamikası, şirkətin ətraf mühitinin öyrənilməsi üçün vacib olduğuna inanırıq: Rəqiblər, alıcılar, alıcılar, tədarükçülər, əmək bazarı, iqtisadi, texnoloji, qanunvericilik, sosial-mədəni, beynəlxalq), həmçinin mövcud sistemlərin və mühasibat uçotu metodlarının dərin tədqiqi və ilk növbədə maddi və qeyri-maddi xidmətlər sahəsində- Bu, səmərəlilik prinsipini təmin edən vahid əsas mühasibat sənədlərinin avtomatlaşdırılmış tərtib və işlənməsi əsasında mühasibat prosesini asanlaşdırmağa, sürətləndirməyə imkan verir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün İKT-nin xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan hökuməti kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində informasiya sistemlərinin inkişafına dəstək verilməsini zəruri hesab edir. Bunun üçün müxtəlif layihələr də həyata keçirilir. Yeni yaradılan İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu və layihə kimi fəaliyyət göstərən regional innovasiya zonaları da eyni məqsədə xidmət edir. İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun əsas hədəflərindən biri də Azərbaycanın İKT sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində, sahibkarlığa dəstək verilməsində, innovasiya və tədqiqat layihələrinin stimullaşdırılmasında, müasir infrastrukturun inkişafının stimullaşdırılmasında və kiçik sahələrə maliyyə dəstəyinin göstərilməsində kömək etməkdir. və orta müəssisələr və investisiyaların cəlb edilməsi. Fond İKT sektorunda sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün yeni yaradılan şirkətlərə və kiçik müəssisələrə maliyyə dəstəyi göstərəcəkdir. Regional İnnovasiya Zonasının beş əsas vəzifəsindən biri də kiçik və orta biznesdə texnoloji yeniliklərin tətbiqini sürətləndirməkdir.

Bu zonaların yaradılması Azərbaycan iqtisadiyyatının, o cümlədən bölgənin müxtəlif sahələrində informasiya texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi üçün yenilikçi bir mühit təmin etməklə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Hökumət məlumatlandırma səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün bəzi addımlar atır. Bu, məsələn, kiçik və orta biznes üçün

Microsoft Azerbaijan 2012 reklam kampaniyasıdır. Bu kampaniya hökumət tərəfindən dəstəkləndi. Azərbaycanda kiçik şirkətlər Microsoft Office 2010 Standard və Microsoft Office 2010 Professional'ı% 25 endirimlə satın aldılar. Bu təklif yerli müəssisələrin məhsuldarlığı artırmasına və investisiyalarının geri qaytarılmasına kömək etmək məqsədi daşıyırdı. Bu proqramın şərtlərinə əsasən, müəssisələr bu məhsulları çox ucuz əldə edə bildilər. Microsoft Azerbaijan xüsusi təklifi texniki yeniləmələr həyata keçirməyə və minimal qiymətə yeni proqram təminatına keçməyə çalışan şirkətlər üçün idi. Statistika görə, kiçik və orta sahibkarlığın% 30-dan çoxu hələ də Microsoft Office 2003 və ya Microsoft Office-in köhnə versiyalarından istifadə edir.

## **İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI**

### **Azərbaycan dilində**

1. “2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında” A.R. qanunu.
2. Abbasov A.B., Abbasova R.Ə., Əliyev M.Ə. və başqaları (2017), “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı, “Elm” 311 səh.
3. Abbasov Q.Ə. (2013), “Sıfırdan başlanan mühasibat uçotu”, Bakı, “Elm” 390 səh.
4. Abbasov Q.Ə. (2015), “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, “Azərbaycan” 168 səh.
5. Fətullayev R. (2015), “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”, Bakı, “Elm” 325 səh.
6. Hüseynli İ.Q. (2012), “Kiçik sahibkarlığın statistik uçotunun bəzi məsələləri” Bakı, “Elm” 434 səh.
7. İmanov Ə.Ş. (2009), “Kiçik sahibkarlıq”, “Şərq və Qərb” 368 səh.
8. İqtisadiyyat və audit” jurnalı, Bakı, 2004, №1. səh.45-47.
9. Kərimov A. (2014), “Mühasibat uçotu, vergilər”, Bakı, “BDU” 318 səh.
10. Musayev V.B., Seyfullayev Ə.Z. (2008), “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, 386 səh.
11. Niftullayev V.M. (2012), “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, “Zaman nəşriyyatı” 356 səh.
12. Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y., Musayeva N. (2014), Bakı, “Mühasibat uçotu” 255 səh.

### **İngilis dilində**

1. Aga A. et al., (2015), SMEs, ÜAge, and JobsÜ: A Review of the Literature, Metrics, and Evidence, World Bank Group, November 2015.
2. “Financing SMEs and Entrepreneurs” (2016), Financing SMEs and Entrepreneurs, OECD Publishing, 2016-04-14, p.155-173.

3. Gibson T., van der Vaart H.J. (2018), “Defining SMEs: A Less Imperfect Way of Defining Small and Medium Enterprises in Developing Countries”, Brookings Institution website, 445 p.
4. Parry E., Stavrou-Costea E., & Morley M.J. “The Cranet International Research Network on Human Resource Management in retrospect and prospect. Human Resource Management Review”, 2011, №14, p.21-25
5. Rijkers et al., (2014), “Which firms create the most jobs in developing countries?”, Labour Economics, Volume 31, December 402 p.
6. Shehata M.E., El-Gohary K.M. “Towards improving construction labor productivity and projects’ performance” //Alexandria Engineering Journal. 2011, №50. p.321-330.
7. Sommer L. (28 November 2015), “Industrial revolution - industry 4.0: Are German manufacturing SMEs the first victims of this revolution?”. Journal of Industrial Engineering and Management. 8 (5).
8. Syverson C. (2011), “What Determines Productivity?” Journal of Economic, 436 p.
9. Taylor T., Greenlaw S.A., Dodge E., & Sonenshine R. (2016), “Principles of Economics”. US: Rice University, Open Stax, 627 p.
10. Terry W.C. “Geographic limits to global labor market flexibility: the human resources paradox of the cruise industry. Geoforum”, 2011, №42(6), p.660-670.
11. Usubamatov R., Hussain S., Yee Nean F. (2018), “Hamid Mohd and I. Abdul Rahman”, “Labour and industrial productivity in improving economical development” Article, Malaysia December, 441 p.

### **Rus dilinda**

1. Бартенов С.А. (2015), “Экономические теории и школы (история и современность)”, М.: Бек, 452 стр.

2. Гришкина С.Н., Сафонова И.В. Проблемы и перспективы развития бухгалтерского учёта на предприятиях малого бизнеса /С.Н. Гришкина, И.В. Сафонова // Международный бухгалтерский учёт. 2017, №47 стр.17-25.
3. Ефимова О.В. (2017), “Финансовый анализ.” - М.: “Библиотека журнала “Бухгалтерский учет”, 452 стр.
4. Козлов В.В. МСФО для малых и средних предприятий / В.В. Козлов// Международный бухгалтерский учет. 2012, №24. 125 стр.
5. Кравченко Л.И. (2017), “Анализ хозяйственной деятельности в торговле”. М.: Новое знание, 652 стр.
6. Магомедов М.Д., Куломзина Е.Ю., Чайкина И.И. (2010), Э”кономика организации (предприятия)”. М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 276 стр.
7. Макарова Л.М. Формирование финансовой отчетности малых и средних предприятий сельского хозяйства [Текст] / Л.М. Макарова, Т.В. Егорова // Молодой ученый. 2013, №2. 167 стр.
8. Михайлова И.Г., Залевская Н.А. Актуальные вопросы применения МСФО организациями малого бизнеса/ И.Г. Михайлова, Н.А. Залевская // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. 2014, №3, 263 стр.
9. Печеная Л.Т., Домарев И.Е., Гаврилова С.В. (2015), “Перспективы повышения производительности труда в высокотехнологичных компаниях: модели прогнозирования. Бизнес в законе,” 145 стр.
10. Савицкая Г.В. (2017), “Анализ хозяйственной деятельности предприятия”. Мн, 417 стр.
11. Сербиновский Е.В. (2010), “Мониторинг производительности труда” / Б.Ю. Рудик; Юж. федеральный ун-т. Новочеркасск: Лик. 435 стр.
12. Филибокова Л.Ю., Исраилова З.Р. (2014), Организация и регулирование бухгалтерского учета субъектов малого предпринимательства в современных условиях / Л.Ю. Филибокова, З.Р. Исраилова // Государственный советник. 238 стр.

## İnternet resursları

1. “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında <https://cabmin.gov.az/az/document/3251/>
2. A Comparative Study on Development of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Azerbaijan
3. Azerbaijan establishes Agency for Development of Small and Medium Enterprises <https://www.azernews.az/nation/124784.html>
4. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ([https://maliyye.gov.az/.](https://maliyye.gov.az/))
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinet (<https://nk.gov.az/az/documents/7> )
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/source/industry/>)
7. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi <http://smb.gov.az/>
8. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi yaradılıb [http://iqtisadiislahat.org/news/azerbaycan\\_respublikasinin\\_kicik\\_ve\\_orta\\_sahibkarligin\\_inkisafi\\_agentliyi\\_yaradilib-479](http://iqtisadiislahat.org/news/azerbaycan_respublikasinin_kicik_ve_orta_sahibkarligin_inkisafi_agentliyi_yaradilib-479)
9. Entrepreneurship and Small and medium-sized enterprises (SMEs) [https://ec.europa.eu/growth/smes\\_fi](https://ec.europa.eu/growth/smes_fi)
10. [http://cesd.az/new/wpcontent/uploads/2017/11/CESD\\_SME\\_Research\\_Paper.pdf](http://cesd.az/new/wpcontent/uploads/2017/11/CESD_SME_Research_Paper.pdf)
11. [http://cesd.az/new/wpcontent/uploads/2017/11/CESD\\_SME\\_Research\\_Paper.pdf](http://cesd.az/new/wpcontent/uploads/2017/11/CESD_SME_Research_Paper.pdf)
12. <https://www.ilo.org/global/topics/employment-promotion/small-enterprises/lang--en/index.htm>
13. <https://www.ncia.nato.int/Industry/Pages/Small-and-Medium-Enterprises.aspx>

## **Cədvəllərin siyahısı**

<b>Cədvəl 1:</b> Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən orta və kiçik sahibkar meyarları....	12
<b>Cədvəl 2:</b> Xərclərin xarakteristikası üzrə maddələr.....	24
<b>Cədvəl 3:</b> Xərclərin təyinatı üzrə maddələr.....	24
<b>Cədvəl 4:</b> Aqreqasiya olunan balansın sxemi.....	52
<b>Cədvəl 5:</b> “A” təşkilatın 31 mart 2021-ci il tarixinə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı (xərclərin cəhətlərinə dair) (manatla).....	54

## **Sxemlərin siyahısı**

<b>Sxem 1:</b> Məlumatların keyfiyyət göstəriciləri standartı.....	13
<b>Sxem 2:</b> Ölkələrin gəlir səviyyəsi.....	18
<b>Sxem 3:</b> Gəlir və Xərclər Anlayışı.....	20
<b>Sxem 4:</b> Maliyyə hesabatları elementləri.....	30